

KAMNITE *solze*

Spominjanje in učenje o holokavstu in genocidu nad Romi

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor

341.485(=241.58)(4)"1939/1945"(083.824)

BERLIČ, Marjetka

Kamnite solze : spominjanje in učenje o holokavstu in genocidu nad Romi / [text by Marjetka Berlič, Liljana Matjašič, Marjetka Bedrač ; translation Valerija Trojar ; photographs Aleš Topolinjak ... [et al.]. - Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2016

150 izv. - Vzpor nasl. tiskan v obratni smeri

1. Matjašič, Liljana 2. Bedrač, Marjetka

COBISS.SI-ID 88991233

KAMNITE SOLZE

Spominjanje in učenje o holokavstu in genocidu nad Romi

JUDJE IN ROMI NA EVROPSKIH TLEH

Judje so na evropskih tleh prisotni vse od časa Rimljanov naprej, ko so se naselili po različnih delih Evrope. Na evropskih tleh so se ves čas soočali z mnogimi omejitvami svobode in pravic, ki so izhajale iz njihovega gospodarskega udejstvovanja in odnosov z različnimi družbenimi skupinami: vladarji so jih potrebovali zaradi ekonomskih interesov, za plemstvo in druge stanovce pa so predstavljali konkurenco in oviro pri materialnem napredku. Jude so že v srednjem veku pogosto nasilno preganjali, že leta 1290 so bili na primer izgnani iz Anglije in leta 1394 iz Francije, konec 15. in v začetku 16. stoletja pa so se zaradi gospodarskih, verskih in družbenih interesov začeli prisilni izgoni iz različnih evropskih dežel, od Portugalske do Litve in tudi iz slovenskih dežel.

Judje so morali že v srednjem veku nositi posebno ločevalno znamenje ali obleko, da so se navzven razlikovali od drugega prebivalstva. Najbolj značilni kosi oprave so bili koničasto pokrivalo rumene barve, dolga halja in pohodna palica za moške ter šal za ženske. Na sliki so prikazana judovska oblačila od 12. do sredine 19. stoletja v različnih državah (<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4699-costume>).

Vse do 18. stoletja se Judje niso smeli prosto gibati, temveč so se lahko naseljevali le na območjih, za katera so dobili posebna dovoljenja. In četudi so takšna dovoljenja dobili, so se soočali s prepovedmi, kot je na primer prepoved kupovanja zemlje in konjev. Ponekod so se smeli naseliti le v posebnih mestnih predelih, tako imenovanih getih. Šele ob koncu 18. stoletja so v Franciji dobili pravico do državljanstva in postali enakopravni državljani. V 19. stoletju je sledila postopna emancipacija Judov tudi v drugih zahodno- in srednjeevropskih deželah, prilagajanje razvoju gospodarskega in družbenega življenja pa se je pokazalo v visoki stopnji asimilacije in akulturacije, vse več je bilo tudi mešanih zakonov, izstopov iz judovske veroizpovedi in sprememb v občevalnem jeziku. Zahodnoevropski Judje so prebivali v glavnem v urbaniziranih okoljih, kjer so praviloma predstavljali le majhen odstotek mestnega prebivalstva. Na vzhodu Evrope, kjer je tedaj živelo največ Judov, pa so se prav v 19. stoletju soočali z vse več omejitvami. V carski Rusiji jih je oblast prisilila v naselitev na določenih, prenaseljenih območjih, kjer so živeli v revščini in pomanjkanju. Carska oblast je v Judih videla tudi nevaren element revolucije, zato je pritisk na judovsko prebivalstvo vse bolj stopnjevala. Judovskim študentom so omejili vpis na univerze, pogosti so bili protijudovski pogromi, ki so trajali vse do prve svetovne vojne. To je povzročilo množično izseljevanje Judov, zlasti v Združene države Amerike. Kljub temu je do začetka druge svetovne vojne v Evropi živela več kot polovica celotnega svetovnega judovskega prebivalstva.

Judje so se na ozemlje današnje Slovenije v večjem številu začeli priseljevati v 12. in 13. stoletju. Največje judovske skupnosti na slovenskih tleh so v srednjem veku živele v Mariboru, na Ptuj in v Ljubljani, Judje pa so živeli tudi v Piranu, Izoli, Kopru, Trstu, Gorici, Celju, Slovenj Gradcu, Radgoni, Slovenski Bistrici, Dravogradu in Ormožu. Tako kot drugod po Evropi so se tudi na Slovenskem ukvarjali zlasti s trgovino in posojanjem denarja. Splošna gospodarska, duhovna in družbena kriza 15. stoletja je našla svoj odmev tudi v slovenskih deželah. Na prigovarjanje štajerskih in koroških deželnih stanov je cesar Maksimilijan I. leta 1496 izdal odloka o izgonu Judov s Koroške in Štajerske (to so morali zapustiti do 6. januarja 1497), leta 1515 pa so bili Judje izgnani iz Ljubljane. Ta je bila edino mesto na Kranjskem z judovsko skupnostjo.

V stoletjih po srednjeveških izgonih se Judje v večini slovenskih dežel pod habsburško oblastjo niso smeli stalno naseljevati vse do 19. stoletja, so se pa v 18. stoletju začeli naseljevati v Prekmurju, ki je tedaj spadalo pod Ogrsko. Do druge svetovne vojne je največ Judov na Slovenskem živelo prav v pokrajini ob Muri. Središči judovskega življa sta bili Murska Sobota in Lendava.

V Mariboru je v srednjem veku živela ena največjih in najpomembnejših judovskih skupnosti na slovenskih tleh. Danes nanjo spominja ohranjena sinagoga, ki je obenem eden najpomembnejših ostankov judovske dediščine v Sloveniji (CJKD Sinagoga Maribor, foto Bojan Nedok).

Pečatnik Juda Baruha, verjetno iz 14. stoletja, je edini judovski pečatnik, ki se je ohranil na slovenskih tleh. Srednjeveški Judje so pečatnike uporabljali predvsem pri medsebojnem dopisovanju in poslovanju (Narodni muzej Slovenije, inv. št. 2529, foto Tomaž Lazar).

Večina prekmurskih Judov se je preživljala s trgovino, bili so tudi lastniki mesnic in gostiln, čevljarških in drugih delavnic, delali so kot gradbeniki, prevozniki, tiskarji in lekarnarji, kasneje pa tudi kot hotelirji, tovarnarji in bančniki. S trgovino se je ukvarjal tudi Herman Bader, ki je imel svojo prodajalno na današnji Glavni ulici v Lendavi (Mirjana Gašpar, Beata Lazar, *Židje v Lendavi*, 1997).

Romi so bili podobno kot Judje vse od prihoda na evropska tla zaznamovani z izrazito negativnimi oznakami, preganjanjem in diskriminacijo. V Evropo naj bi se priseljevali od 9. stoletja naprej. Med 11. in 13. stoletjem so dospeli vse do današnje Grčije, prve pisne omembe Romov v srednjeevropskih deželah pa zasledimo v 14. stoletju. V Srednji Evropi so se zato, da bi jih lepše sprejeli, sprva izdajali za romarje, kljub temu pa so v očeh drugih prebivalcev zaradi svojega videza in temnejše polti kmalu postali »sumljivi«. Drža, naravnana k obrambi pred Romi in k njihovem pregonu, se je uveljavljala od 15. stoletja naprej. S sprejetjem različnih »proticiganskih zakonov« so Rome ob njihovi navzočnosti na določenem kraju lahko doletele različne kazni, bičanje, žigosanje, mučenje in obešenje, za ulovljene in ubite Rome pa so bile razpisane celo nagrade. V 18. stoletju so jih z zaukazano prisilno asimilacijo skušali spremeniti v »spodobne« ljudi: prepovedali so jim uporabljati romski jezik, krošnjariti in posedovati konje in vozove, jemali so jim otroke ter jih prisilno naseljevali. Ob koncu 19. stoletja so jih začeli uradno evidentirati, te registracije pa so bile pozneje temelj uničenja.

Potujoči Romi v Veliki Britaniji na začetku 20. stoletja (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gypsy_caravan.jpg)

Romi v okolici Novega mesta pred drugo svetovno vojno (Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto, Domoznanski oddelek in posebne zbirke Boga Komelja, inv. št. 197912668)

V Sloveniji so se Romi začeli stalno naseljevati v 17. in 18. stoletju, predvsem v Prekmurju, na Dolenjskem, v Beli krajini in Posavju ter na Gorenjskem. Ukvarjali so se z brušenjem nožev in kovaštvom, pomagali so pri kmečkih opravilih, preživljali so se tudi z delom v kamnolomih in drobljenjem gramoza ter kot godbeniki, zabavljachi in upravljavci vrtljakov v potujočih zabaviščih. Kljub temu so bili zaradi splošnega prepričanja, da se rodijo z nagnjenostjo do klateštva, beračenja, kraj in prevar, tako kot drugod po Evropi tudi pri nas izpostavljeni številnim poskusom oblasti, da bi si zagotovile učinkovitejši nadzor nad njimi in njihovimi dejavnostmi. Za oblasti so bile njihove najbolj moteče lastnosti potovanje iz kraja v kraj, način življenja in družbeni red. S sprejetjem ukrepov za omejitev možnosti opravljanja potujočih obrti in prekupčevanja na sejmih so zato skušale preprečiti prihod in naselitev »tujih« Romov.

Ali veš?

JUDJE so etnično-verska skupina, ki izvira z območja Bližnjega vzhoda. Njihovemu izvoru je mogoče slediti do biblijskega očaka Abrahama, ki je vzpostavil vero v enega boga. Skladno s tradicionalnim izročilom je Jud vsak, ki ga rodi judovska mati ali se je spreobrnil v judovstvo. Z imenom »Jud« so prvotno označevali pripadnike kraljestva Judeje, sčasoma pa se je poimenovanje začelo uporabljati za pripadnike judovske vere in etnične Hebrejce sploh. V slovenščini se zlasti v Prekmurju uporablja tudi poimenovanje Žid.

JUDOVSTVO je vera judovskega naroda. Je najstarejša monoteistična religija, iz nje sta izšla tako krščanstvo kot islam. **TORA** ali Pentatevh (Mojzesovo peteroknjžje) je temelj judovske biblije, v najširšem pomenu pa označuje celoto judovskega izročila.

GETO je zaprto območje mesta, v katerem so Judje živeli ločeno od drugega, nejudovskega prebivalstva. Izraz izvira iz italijanske besede *ghetto* (livarna). Prvič je bil uporabljen za beneško četrt v bližini topniške livarne, kamor so se morali beneški Judje preseliti leta 1516.

EMANCIPACIJA je izraz, s katerim zaznamujemo osvoboditev izpod kakršne koli odvisnosti ali neenakosti. **AKULTURACIJA** pomeni prilagoditev drugemu kulturnemu okolju in sprejetje zunanjih značilnosti večinske kulture, zlasti jezika. **ASIMILACIJA** označuje prizadevanja za sprejetje nacionalne identitete večinskega naroda oziroma stapljanje enega naroda z drugim.

POGROM, rusko »uničenje«, je izraz, ki se uporablja za označitev nasilnih napadov na Jude v judovskih mestnih četrtih ali vaseh.

Z izrazom **ROMI** označujemo različne romske skupnosti, ki jih povezuje ista družbeno-etnična identiteta. Romske skupnosti v Evropi se delijo na tri glavne veje: Rome, Sinte (ali Manuše) in Kale (ali Gitanose oziroma španske Cigane). Romi se med seboj delijo na številne podskupine.

ANTISEMITIZEM IN ANTICIGANIZEM

Judje so v svoji okolici že od nekaj vzbujali občutke sovraštva, strahu in nevoščljivosti. Ti občutki so izhajali iz nepoznavanja njihove kulture in tradicije ter zlasti iz gospodarske konkurence in zadolženosti. Sovraštvo do Judov se je pojavilo že z vzponom krščanstva in to najzgodnejšo obliko nestrpnosti do njih označujemo z izrazom krščanski antijudaizem. Z začetkom križarskih vojn se je verska nestrpnost samo še stopnjevala. Jude so najpogosteje obtoževali ritualnih umorov in oskrunjanja svetih hostij, v času »črne smrti« sredi 14. stoletja pa zastrupljanja krščanskih vodnjakov in povzročitve kuge.

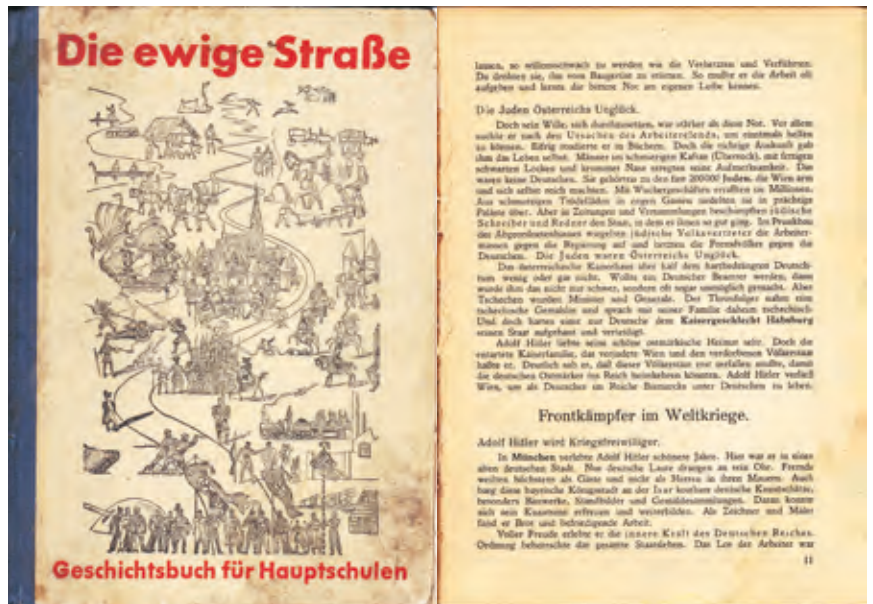

Večina judovskega prebivalstva, ki je živela v Vzhodni Evropi, je pripadala nižjemu srednjemu in delavskemu sloju. Živel so v posebnih, majhnih podeželskih skupnostih ali štetlih, v katerih so sestavljali večino prebivalstva. Posnetek je iz neznanega štetla v Vzhodni Evropi (zasebna zbirka Františka Bányaja, <http://www.judaica.cz>).

Poljska	3.125.000
Romunija	800.000
Nemčija	589.500
Madžarska	473.000
Češkoslovaška	380.000
Avstrija	220.000
Litva	167.000
Francija	160.000
Jugoslavija	68.405
Italija	45.000

Število Judov, živečih po posameznih evropskih državah okoli leta 1931 (povzeto po Andrej Pančur, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*, Celje 2011)

Protijudovsko razpoloženje se je znova začelo krepiti v času industrializacije Evrope v 19. in 20. stoletju. Eden izmed razlogov, ki je privedel do tega, je zagotovo gospodarska konkurenca. Zlasti v Zahodni in Srednji Evropi so Judje vse bolj postajali nosilci gospodarskega in družbenega razvoja, enakopravnost glede državljskih pravic pa jim je omogočila vstop tudi na položaje, ki so bili prej rezervirani za kristjane. Pojavil se je tako imenovani moderni antisemitizem, ki je Jude obsojal kot etnično manjvredno skupino in raso. Agresivni val antisemitizma se je začel v Nemčiji v sedemdesetih letih 19. stoletja in se hitro razširil v Francijo, Rusijo ter v Avstro-Ogrsko in tako tudi na slovensko ozemlje.

Po vzponu nacistov na oblast sta bila pomembna del njihovega ustroja tudi vzgoja in izobraževanje otrok v duhu nacistične družbenopolitične ideologije. Stran iz knjige *Strupena goba* iz leta 1938, ene številnih otroških antisemitskih publikacij, ki jih je izdajala založba Der Stürmer-Verlag Juliusa Streicherja. K sliki je pripisano: »Judovski nos je ob koncu upognjen in ima videz številke 6.« (Spominski muzej holokavsta Združenih držav Amerike, vir: Ernst Hiemer, *Der Giftpilz: ein Stürmerbuch für Jung u. Alt: Erzählungen*, Der Stürmer-Verlag).

Med drugo svetovno vojno je bil na zasedenih območjih slovenske Štajerske in Gorenjske vpeljan pouk v nemščini. Pri pouku so uporabljali zgodovinske učbenike, ki so povelikovali podobo nacističnega vodje Adolfa Hitlerja in veličino nemške rase. V zgodovinskem učbeniku *Die ewige Straße: Geschichtsbuch für Hauptschulen* je bil zapis o Judih kot nesreči Avstrije (zasebna zbirka Igorja Vodnika).

Antisemitsko propagando so pomagali širiti vsi takrat dostopni mediji, še posebej močno propagandno orodje so bili tiskani mediji. Na sliki so prikazani primeri protijudovske propagande v Neodvisni državi Hrvaški in nedičevski Srbiji. Plakati so bili eno najcenejših in najučinkovitejših propagandnih sredstev, saj so bili tiskani na velikih formatih v izrazitih barvah, z grozečimi podobami in hujskaškimi besedili (razstava *Spomin na holokavst* v Sinagogi Maribor, 2010, foto Marjetka Bedrač).

Na Slovenskem, kjer Judje nikoli niso bili številni, se je antisemitizem pojavil predvsem kot posledica sledenja tokovom iz avstro-ogrskih dežel z večjim deležem judovskega prebivalstva. V 19. stoletju so Jude v negativni luči prikazovali številni prispevki v slovenskem časopisju, pojavili pa so se tudi primeri protijudovskih izgrediv (javno obrekovanje, grožnje Judom z nasiljem in smrtjo, metanje kamnov v okna njihovih hiš in poslovnih lokalov ...). Ob naglem gospodarskem vzponu priseljenih judovskih trgovcev so jim očitali, da so obogateli na moralno sporen način. Za slovenski javni prostor je bilo značilno, da sta negativni odnos do Judov gojili obe prevladujoči politični opciji, liberalna in katoliška.

Tudi Romi so bili v celotni zgodovini naseljevanj v evropske dežele podvrženi pregonom in poskusom nasilne asimilacije. Od nekdaj so jih obtoževali, da nočejo delati, da so potepuhi in tatovi. V 18. stoletju so Romom na območju habsburške monarhije ponudili možnost stalne naselitve pod pogojem, da se odpovejo svojim običajem, jeziku in romskemu imenu. Stereotipni predsodki do Romov kot skupine ljudi, ki se ukvarja z nezakonitimi posli in kriminalnimi dejanji, vse do današnjih dni niso pojenjali.

panje. m. iči se ka tu a po- Mestu pogo- je šla la dva doma laj pri- ta na- če do- nepro- b hodo

Mefistu — »Morgenluft«.

(Židovski praznik.) Iz Trsta : V Trstu je bil zdaj nek židovski praznik, kakšen, ne vem, a povedalo se mi je, da so imeli avoj praznik. V neki ulici se je prodajal sad cedre libanonske, kateri sad ne sme manjkati na nobeni judovski mizi o tem prazniku. Pri tej priliki kupovanja tega sadu pa sem imel priliko videti, koliko grozno je židovske golazni v Trstu. Naravnost rečem, mrz me je pretresal, ko sem zagledal te prikazni la ziti po mestu v svojih črnih haljah. In tu v Trstu se čutijo le harpije prav domače, hodijo po mestu, kakor bi hoteli reči: tu je in bode vse na a e!

(Razpis dobave.) C. kr. ravnateljstvo državnih železnic v Beljaku je za leto 1899 razpisalo do-

Lloyd dožen gala s pričar kvotno ogerst B nju s dela 1000 10,00 dela 1345 B Naplo zavezi

Tudi slovenski časopisi *Slovenski gospodar*, *Slovenski svet* in *Slovenec* so bili med tistimi mediji, v katerih so bili antisemitski zapisi pogosti. Dne 2. septembra 1898 je bil v *Slovencu* objavljen antisemitski zapis o Judih v Trstu (<http://www.dlib.si>, URN:NBN:SI:DOC-C2WV4ZTT).

Po prvi svetovni vojni se je protijudovsko razpoloženje na Slovenskem le še stopnjevalo, kot je razvidno z lepaka ob koroškem plebiscitu iz časa okoli leta 1920 (<http://dlib.si>, URN:NBN:SI:IMG-RRX2BRH7).

5. Obrazec odgonskega protokola

1902. Odgonski protokol.

Številka	Odgona — Del oddajatelj		Ime in priimek	Ime in priimek	Odgonski protokol	
	Ime in priimek	Ime in priimek			Ime in priimek	Ime in priimek
1	Pravica,
2
3
4
5

Mesto: ...
Leta: 1902

Na Slovenskem so bile občine dolžne pripravljati sezname vseh Romov, ki so imeli domovinsko pravico prebivati na njihovem območju. Romi, ki domovinske pravice niso imeli, so bili izgnani. V ta namen so obstajali posebni obrazci, tako imenovani »odgonski protokoli«. Odgonski protokol iz Rudolfovega/Novega mesta iz leta 1902 (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto, mapa Okrajno glavarstvo).

Med obema svetovnima vojnama se je nestrpnost do Romov na Slovenskem nadaljevala. Kranjski župan dr. Fran Ogrin je leta 1936 v *Glasilu županske zveze v Ljubljani* na primer zapisal:

»Kar se ciganov posebej ti e, je skrajni as, da pade odlo itev: ali je cigane in njih življenje vklju iti v obstoje i socialni in družbeni državni red (z rednim izpolnjevanjem šolske in vojaške obveznosti) ali pa je cigane eliminirati iz zveze s splošno družbo, tako da se jih naseli npr. na posameznih samotnih otokih ob morski obali, kakor je to bilo že v nekem listu nasvetovano. Ciganska nadloga postaja namre ob rasto em številu ciganov že opasna za javni red in moralo!«

Ali veš?

ANTISEMITIZEM je nazor, gibanje, ki je proti Judom, navadno iz političnih ali gospodarskih razlogov. Izraz je nastal v poznem 19. stoletju, označuje pa protijudovska stališča in dejavnosti. Poznamo tri vrste antisemitizma: **tradicionalni** ali **verski antisemitizem** (tudi antijudaizem), za katerega je glavni razlog drugačna vera, **ekonomski antisemitizem**, ki je povezan s pogosto dejavnostjo Judov – trgovino, in **rasni antisemitizem**, ki zagovarja idejo, da so Judje manjvredna rasa.

ANTICIGANIZEM je etnično sovraštvo do Romov skozi stoletja. Je specifična oblika rasizma, ideologije, utemeljene na rasni superiornosti, kot oblika razčlovečenja in institucionalnega rasizma, ki ohranja zgodovinsko diskriminacijo. Ta se izraža med drugim z nasiljem, sovražnim govorom, izkoriščanjem in zaznamovanostjo.

VZPON NACISTOV NA OBLAST IN STOPNJEVANJE PREGANJANJA

V Nemčiji je po prvi svetovni vojni živelo približno pol milijona Judov, kar je predstavljalo manj kot odstotek celotnega nemškega prebivalstva. Večina Judov je bila nemških državljanov, mnogi med njimi so zavzemali pomembne položaje v javnosti, tako v politiki kot tudi v gospodarstvu in kulturi. Prvi znanilec povečanega antisemitizma v Nemčiji je bila legenda o »nožu v hrbet«, ki naj bi ga ob koncu vojne neporaženi nemški vojski zasadili politiki levih strank, med njimi je bilo veliko Judov, s kapitulacijo in razglasitvijo republike. Jude so po poglobitvi gospodarske krize začeli kriviti še za vse finančne in gospodarske težave. Zato je velik del nemške javnosti v njih prepoznal svetovno nevarnost. Po Hitlerjevem prevzemu oblasti se je položaj Judov v Nemčiji zelo poslabšal, protijudovsko ustrahovanje in nasilje sta se širila po vsej državi. Nacisti so začeli Jude sistematično izločati iz življenja Nemčije. Zaradi strahu je mnogo judovskih družin že v prvih letih po zmagi nacizma skušalo Nemčijo zapustiti, a le malo držav jih je bilo pripravljenih sprejeti.

»Judje so nezaželeni«, antisemitski napis v vasi Hornstein na Gradiščanskem okoli leta 1938 (Gradiščanski deželni arhiv, Eisenstadt, zbirka fotografij)

Aprila 1933 so nemške oblasti sprejele zakon, na osnovi katerega so začele Jude odpuščati iz državne uprave. Istega meseca je bil sprejet tudi *Zakon proti prezasedenosti nemških šol in univerz*, ki je omejil vpis judovskih dijakov in študentov na vseh šolah in univerzah. Nacisti so organizirali tudi javne sežige knjig, ki so jih napisali judovski avtorji in nasprotniki nacizma. Prav tako so začeli omejevati sodelovanje Judov v kulturnem življenju, zaradi česar so začeli pomembni izobraženci judovskega porekla Nemčijo zapuščati.

Po priključitvi Avstrije rajhu marca 1938 so mnogi gradiščanski Judje emigrirali v Palestino. Na posnetku so judovski begunci, ki so z ladjo »Romania« oktobra 1938 prispeli v Haifo. Prvi z desne je Eduard Roth, ki so ga kmalu po nacističnem prevzemu oblasti v Avstriji zaprli in ga prisilili, da se je s podpisom odpovedal vsemu svojemu premoženju. Z družino je bil izgnan iz kraja Gols na Gradiščanskem. Ker Madžarska in Češkoslovaška nista hoteli sprejeti judovskih beguncev, so ti za več mesecev obtičali na »nikogaršnji zemlji« na vlačilcu na Donavi (slika desno), ki ga je zanje organizirala judovska skupnost iz Bratislave. Šele ko so za usodo izvedeli svetovni mediji, so nekateri begunci dobili dovoljenja za izselitev v Palestino. To je bil eden prvih primerov izгона Judov iz tretjega rajha (Raziskovalno društvo Gradiščanske, Eisenstadt).

15. septembra 1935 so bili izdani tako imenovani nürnberški zakoni, vključujoč *Zakon o državljanih rajha* in *Zakon o zaščiti krvi*. Judje so bili razglašeni za drugorazredne državljane. Nemške oblasti so prepovedale sklepanje zakonskih zvez med Judi in Nejudi. Novembra 1935 so izdali še odredbo, ki je določala, kdo je bil po nacističnem pojmovanju Jud in kdo »judovski mešanec«. Judom je bila odvzeta volilna pravica, leto kasneje so izgubili še druge državljanske pravice. Nemška država je odpustila vse judovske zdravnike, odvetnike, profesorje in učitelje, ki so bili zaposleni v državnih ustanovah. Do začetka druge svetovne vojne je bilo sprejetih okoli 250 zakonov, odredb, odlokov, določil in predpisov, ki so omejili svobodo in življenjske možnosti Judov. Do leta 1939 je iz rajha pobegnila več kot polovica nemških Judov, a so zaradi hitrega nacističnega osvajanja Evrope kmalu znova postali žrtve preganjanja.

V prvi izvršni odredbi k *Zakonu o državljanih rajha* je bilo določeno, kdo je Jud: Jud je, kdor ima najmanj tri judovske stare starše; »mešanci 1. stopnje« ali Poljudje so bili ljudje z dvema judovskima starima staršema; »mešanci 2. stopnje« so bili ljudje z enim judovskim starim staršem. Ti so bili izenačeni z ljudmi »nemške krvi« (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_laws.jpg).

V noči z 9. na 10. november 1938 so nacisti v tako imenovani kristalni noči izvedli pogrom nad Judi v Nemčiji in priključeni Avstriji. Uničili so večino sinagog, veliko judovskih stanovanj in trgovin ter zaprli okoli 30.000 Judov. Judje so bili dokončno gospodarsko onemogočeni in izključeni iz javnega življenja. Niso več smeli obiskovati gledališč, kina, koncertov in drugih javnih prireditev. V Berlinu so jim prepovedali tudi uporabo javnih prevoznih sredstev. Vzeli so jim vozniška dovoljenja in zaprli vrata univerz. Ponekod so uvedli splošno omejitev gibanja in zaplenili radijske sprejemnike. V kristalni noči je bila uničena tudi sinagoga Ohel Jakob in Münchnu (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Destroyed_Ohel_Yaaqov_Synagogue.jpeg).

V času nacistične vladavine so v Nemčiji izvajali rasno higieno nad vsem prebivalstvom, tudi nad Nemci. Podobno kot Judje so bili tudi Romi obravnavani kot drugorazredni državljani, nedružbena in zaostala bitja, ki zavirajo civilizacijski razvoj tretjega rajha in jih je zato treba iztrebiti. Ker nacisti niso imeli popolnih seznamov v Nemčiji živečih Romov in Sintov, so skušali posameznikovo romsko poreklo določiti na osnovi njegovih fizičnih karakteristik. S pomočjo rodoslovnih podatkov in antropometričnih meritev je klasifikacije o »čistosti romske krvi« ugotavljalo Rasnohigiensko raziskovalno središče, ki ga je leta 1936 prevzel dr. Robert Ritter. Leta 1938 je bil izdan ukaz »o boju proti ciganski nadlogi«, za Rome so začeli veljati nürnberški zakoni, pa tudi *Zakon o prepre evanju dedno obolelega potomstva* in *Zakon proti nevarnim poklicnim kriminalcem*. Na njihovi osnovi so Rome in Sinte začeli načrtno sterilizirati, pozneje pa tudi evtanazirati. Nacistična vlada je sklenila poiskati načine za rešitev tako judovskega kot tudi romskega vprašanja.

Tipi »Ciganov«, področje Tater. List iz albuma nemškega vojaka o romskih ujetnikih na Slovaškem (Yad Vashem, Jeruzalem).

Ali veš?

Nacizem ali **NACIONALSOCIALIZEM** je totalitarna ideologija, ki jo je ustvaril Adolf Hitler in jo programsko predstavil v knjigi *Moj boj (Mein Kampf, 1924–1925)*. Leta 1933, ko je na volitvah zmagala nacistična stranka, je postal nemška državna ideologija.

ANTROPOMETRIJA je metoda za merjenje človeškega telesa in razmerij med njegovimi deli. Nacisti so jo uporabljali za ugotavljanje razlik med rasami in kot metodo kriminalistične identifikacije.

V času olimpijskih iger v Berlinu leta 1936 so nacisti svojo rasistično politiko skušali prikriti tako, da so začasno odstranili protijudovske oznake, časopisi so omilili antisemitsko retoriko, Rome in Sinte, ki so živeli v mestu, pa so prisilno preselili v taborišče **MARZAHN** na obrobju mesta. V taborišču so morali živeti v svojih bivalnih vozovih ali barakah, v nevzdržnih življenjskih razmerah. Taborišča niso smeli zapustiti brez dovoljenja. Pozneje je bilo taborišče obdano z žico in je služilo kot delovno taborišče. Mnoge moške so od tam odpeljali v koncentracijski taborišči Buchenwald in Sachsenhausen. Marzahn je bil ukinjen leta 1943. Tedaj so skoraj vse preostale taboriščnike odpeljali v Auschwitz-Birkenau in večino od njih umorili.

ZAČETEK DRUGE SVETOVNE VOJNE

Ko so 1. septembra 1939 nemške oborožene sile napadle Poljsko, se je preganjanje Judov samo še stopnjevalo. Strogo so jim omejili gibanje in ob določenih urah niso več smeli zapustiti svojih bivališč. Prav tako so jim odvzeli radijske sprejemnike in telefone, količine živil, ki so jih smeli kupovati, so bile bistveno omejene. Protijudovski zakoni so bili kmalu izdani tudi v drugih državah. Po zasedbi Poljske so nacisti začeli načrtovati razne prisilne izselitve. Leta 1940 je imela nacistična Nemčija oziroma njen urad za državno varnost načrt preseliti vse Jude iz Evrope na Madagaskar. »Projekt Madagaskar« je zasnoval Franz Rademacher, vodja »Judovskega oddelka« zunanjega ministrstva. Zamisel, da bi vse Jude izselili na oddaljene kraje, se je v antisemitski literaturi pojavila že v 19. stoletju. Načrt o izselitvi nemških Judov na Madagaskar se ni uresničil, ker za njegovo uresničitev nemška mornarica ni bila niti približno dovolj močna.

Judje so morali v javnosti nositi rumeno Davidovo zvezdo, pršito na vrhnje oblačilo na prsih ali hrbtu, ali rumen trak na nadlahti. S tema znamenjema so nacistične in pronacistično usmerjene oblasti Jude javno zaznamovale in tako dosegle popoln nadzor nad njimi. Na sliki je primer oznake, ki so jo morali nositi Judje v NDH (Mestni muzej Koprivnica).

Judovska ulica v Oświęcimiu ob začetku nemške okupacije leta 1939. V ozadju desno je vidna Velika sinagoga (Judovski muzej Oświęcim, z dovoljenjem Državnega arhiva v Katovicah).

Taboriščniki iz Auschwitza odstranjujejo ruševine uničene Velike sinagoge v Oświęcimiu, 1940 (Judovski muzej Oświęcim, zbirka Emilie Weźranowske).

Po zasedbi Poljske so nacisti zaradi naraščajočega števila judovskega prebivalstva pod nemško oblastjo začeli izdajati navodila za nastanitev Judov v zaprta mestna območja ali gete. Te so kot kraje prisilnega bivališča za poniževanje in izkoriščanje Judov vpeljali po vzhodnem delu Srednje Evrope in v Vzhodni Evropi. Največji geto je bil v Varšavi, v njem je bilo krajši ali daljši čas zaprtih okoli 450.000 ljudi. Večji geti so bili še v Lodžu, Krakovu, Lublinu, Vilni, Rigi, Minsku in Lvovu. Gete so Nemci ustanovili z namenom, da Jude ločijo od preostale populacije. Življenjske razmere v getih so bile grozne. V njih so vladale prenatrpanost, lakota in izjemno slabe higienske razmere, ki so povzročale širjenje kužnih boleznih. Gete je bilo prepovedano zapustiti brez dovoljenja, zagrožena in izvršena kazen pa je bila smrt.

V geto Terezín (Theresienstadt) je bilo pripeljanih okoli 140.000 Judov iz Češkoslovaške, Avstrije, Nemčije, Nizozemske in Danske. Med njimi je bilo veliko umetnikov in znanstvenikov, zato je Nemcem uspelo doseči, da je Terezín navzven deloval kot mesto, v katerem Judje živijo produktivno in kreativno. V Terezín je bilo deportiranih tudi približno 13.000 otrok, od katerih jih je preživel le nekaj sto (Judovski muzej Praga, Fototeka).

Leta 1931 je na Slovenskem v Dravski banovini (današnja Slovenija brez Primorske) živel okrog 820 Judov. Tik pred začetkom vojne pa se je število Judov v Sloveniji za kratek čas povečalo predvsem zaradi beguncev, ki so iz Srednje Evrope preko Jugoslavije bežali pred nacizmom. Proti koncu tridesetih let se je tudi jugoslovanska politika do Judov vse bolj zaostrovala: oktobra 1940 sta bila sprejeta prva antisemitska zakona, s katerima so uvedli *numerus clausus* za judovske učence ter omejili kupovanje in prodajo določenih živil, kar je prizadelo precej judovskih trgovcev. Zaostrovala se je tudi protibegunska politika do judovskih beguncev; ti so vse težje dobili vize za vstop v tedanjo Jugoslavijo in so morali mejo prestopiti ilegalno. Najbolj izpostavljena je bila prav severna meja proti Avstriji. Vloge tujih judovskih državljanov, ki so izpolnjevali vse pogoje za pridobitev jugoslovanskega državljanstva, so bile praviloma zavrnjene – iz enega samega razloga: ker so bili prosilci Judje.

»'Jud!' Slišali smo ta divji krik iz ust nemških prebivalcev, ki so bili do včerajšnjega dne naši sosede. Volk je odvrnil svojo kožo, njegovi zobje so lačni plena. Nemški mladci ležijo v zasedi in čakajo na mimoidoče Jude. Neusmiljeno jih napadajo, jih vlačijo za brade in jim pulijo lase, vse do krvi, in kar žare od sadistične nenege veselja nad svojim divjim športom. To je postalo njihovo 'nacionalno poslanstvo' in izvajajo ga s pogovorno nemško temeljitostjo. Enega naših sosedov so odgnali na prisilno delo v glavno upravno poslopje. Ko je tla poribal, so mu ukazali, naj ploščo do suhega pobriše s svojim plaščem ... Šele ko so bila njegova oblačila vsa prepojena z umazano vodo, so mu dovolili vstati. Potem so mu del glave do golega obrili in ga pognali na cesto.«

Pričevanje neznane Judinje iz Lodža (Wolfgang Benz, *Holokavst*, Ljubljana 2000)

Javna poniževanja so postala del judovskega vsakdanjika. Pripadniki pronacistično usmerjene slovaške oblasti so Judu porezale brado, znamenje njegove pobožnosti. Fotografija je nastala ob deportaciji Judov iz slovaškega mesta Stropkov leta 1942 (Slovaški narodni muzej – Muzej judovske kulture Bratislava).

Ob izbruhu vojne se je nacistična politika do Romov radikalizirala podobno kot do Judov. Od leta 1939 je bilo Romom prepovedano zapustiti lastni kraj oziroma dom. Tako so lahko lokalne policijske oblasti preštale romske prebivalce in jih na podlagi tega deportirale v gete in taborišča na Poljskem. Sistematične organizirane deportacije Romov in Sintov so se začele maja 1940. Novembra 1941 so bili avstrijski Romi deportirani v geto Lodž in od tam v Chełmno; tam so bili med prvimi žrtvami zaplinjanja v plinskih celicah na prirejenih vozilih. Podobno so bili Romi iz Nemčije in Poljske, ki so bili zaprti v varšavskem getu, poleti 1942 deportirani v Treblinko in tam umorjeni.

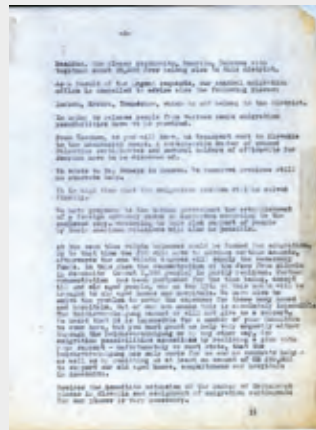
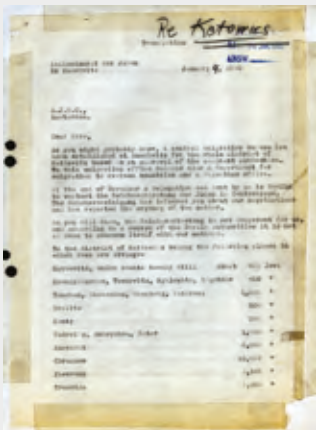
Ali veš?

NUMERUS CLAUSUS (latinsko) je besedna zveza, ki označuje omejitev vpisa judovskih učencev na univerze, visoke šole ter višje, srednje, učiteljske in druge strokovne šole. Število judovskih učencev na teh šolah je moralo biti v sorazmerju s številom judovskega prebivalstva v krajih, kjer so bile šole.

Prvi geto, ki so ga ustanovili nacisti, je bil v mestu **PIOTRKÓW TRYBUNALSKI** pri Lodžu. Ustanovljen je bil 8. oktobra 1939.

Drugi največji geto je bil geto v **LODŽU** na Poljskem; deloval je od februarja 1940. V njem je bilo krajši ali daljši čas zaprtih okoli 200.000 ljudi, vključno s 5.000 Romi iz Avstrije. Bil je tudi zadnji geto, ki so ga likvidirali: njegove prebivalce so deportirali v taborišče Auschwitz-Birkenau avgusta 1944.

Po navodilih nacističnih oblasti so bili v judovskih skupnostih in getih ustanovljeni **JUDOVSKI SVETI** (*Judenräte*). Ti so morali izvajati različne administrativne in ekonomske ukrepe v skladu z nacističnimi navodili. Po sprejetju »dokončne rešitve« so morali pripravljati sezname Judov, ki naj bi bili deportirani v uničevalna taborišča. Delovanje v judovskih svetih ostaja do današnjih dni eno najbolj spornih dejanj iz časa holokavsta, čeprav je večina članov svetov v njih delovala, ker so verjeli, da jim bo z upoštevanjem nacističnih zahtev uspelo zadržati izvajanje protijudovskih ukrepov ali jih vsaj omiliti.

Pismo, ki ga je judovski svet iz Oświęcimia (nem. Auschwitz) pisal organizaciji American Jewish Joint Distribution Committee v Amsterdam v zvezi z načrtom za čimprejšnjo preselitev Judov z območja Katovic. V pismu so med drugim navedena mesta s številom judovskih prebivalcev (Judovski muzej Oświęcim, z dovoljenjem The Joint Archives, New York).

Nemške oblasti so novembra 1940 v **VARŠAVSKI GETO** prisilno preselile celotno varšavsko judovsko prebivalstvo. Leta 1941 je bil povprečen obrok hrane v getu omejen na zgolj 184 kalorij (za primerjavo: ena žemljica ima približno 262 kalorij). Zaradi bolezni in lakote je tega leta v getu umrlo skoraj 40.000 ljudi.

19. aprila 1943 so se Judje v varšavskem getu uprli. Uporniki so zdržali tri tedne, dokler ni general SS Jürgen Stroop ukazal geta požgati. **VSTAJA V VARŠAVSKEM GETU** je bila največji in najpomembnejši upor Judov zoper nacistične preganjalce.

Po zatrtju vstaje v varšavskem getu so bili ujeti Judje odvedeni na zbirno mesto, imenovano *Umschlagplatz*, od koder so jih deportirali v koncentracijska taborišča. Ženska na čelu kolone je Yehudit Neyer, rojena Tolub, ki pod roko drži taščo. Deklica na fotografiji je Yehuditina hči, za njo pa je njen oče in Yehuditin mož Avraham Neyer, ki je kot edini vojno preživel (Spominski muzej holokavsta Združenih držav Amerike, z dovoljenjem Državnega arhiva Združenih držav Amerike).

»DOKONČNA REŠITEV« JUDOVskega IN ROMSKEGA VPRAŠANJA

Na območju okupiranih delov Sovjetske zveze so nacisti leta 1941 organizirali mobilne odrede smrti ali tako imenovane *Einsatzgruppen*. Te enote, ki so bile posebej izurjene za likvidacije, so imele nalogo, da ubijejo predvsem Jude, pa tudi Rome, duševno bolne, komuniste in druge »nezaželene«. Sočasno so k pobijanju Judov in prilaščanju njihovega premoženja spodbujali tudi domače prebivalstvo. Do leta 1943 je bilo na okupiranih območjih Sovjetske zveze pobitih več kot milijon štiristo tisoč Judov.

Ukrajinski Jud kleči pred množičnim grobom, polnem trupel, tik preden ga je pripadnik Einsatzgruppen usmrtil (Spominski muzej holokavsta Združenih držav Amerike, z dovoljenjem Sharon Paquette).

Jeseni leta 1941 se je s sistematično in do podrobnosti načrtovano deportacijo Judov iz Nemčije začela zadnja faza nacistične judovske politike, ki je bila usmerjena k iztrebitvi evropskega judovstva. Od oktobra tega leta so Judje začeli dobivati pozive, v katerih je bilo zapisano, kje naj se zberejo, in napisana navodila, kaj naj zaradi »preselitve na vzhod« prinesejo s seboj in v kakšnem stanju morajo biti stanovanja, ko jih zapuščajo. Njihovo premoženje je zaplenil gestapo.

Deportacija Judov iz Oświęcimia v spremstvu nemške policije. Fotografijo je leta 1941 posnel nemški ovaduh Andreas Kasza. Večino Judov iz Oświęcimia so poslali v gete Będzin, Chrzanów in Sosnowiec, od tam pa leta 1942 v taborišče Auschwitz (Judovski muzej Oświęcim, zbirka Mirosława Ganobisa).

Deportacija Judov iz Stropkova, 1942 (Slovaški narodni muzej – Muzej judovske kulture Bratislava)

Načrt popolnega uničenja evropskih Judov je bil uradno dorečen na konferenci v predmestju Berlina ob jezeru Wannsee 20. januarja 1942. Določili so koordinacijo vseh pristojnih organov za »dokončno rešitev judovskega vprašanja«. Na konferenci je vodja Glavnega državnega varnostnega urada (RSHA) Reinhard Heydrich povedal, da bo dokončna rešitev vključevala transport in smrt vseh Judov, nesposobnih za prisilno delo. Tisti, ki ne bodo usmrčeni, bodo obsojeni na delo do smrti. Kmalu zatem so začeli Jude množično transportirati v uničevalna taborišča na Poljskem. Kraji za taborišča so bili izbrani praktično, tj. na območju, kjer je živel več milijonov Judov in kjer so železniške povezave Nemcem omogočale, da so v taborišča pripeljali več tisoč Judov iz vseh delov Evrope. V zahodnih delih Evrope množičnih pobojev Judov praviloma ni bilo, so jih pa deportirali v taborišča smrti v vzhodnih delih Evrope. Iz zahodnih delov Evrope je bilo v smrt poslanih več kot 400.000 Judov.

Jude iz geta v Lodžu natovarjajo v živinske vagone za transport v uničevalno taborišče Chełmno. Posnetek je nastal med letoma 1942 in 1944 (Spominski muzej holokavsta Združenih držav Amerike, z dovoljenjem Narodnega muzeja ameriške judovske zgodovine).

Deportacija Judov iz Körmenda, 1944 (Madžarski judovski muzej in arhiv, Budimpešta)

Med letoma 1942 in 1945 so v delovna in uničevalna koncentracijska taborišča množično vozili Jude iz vseh dežel pod nacionalsocialistično oblastjo. Ocenjujejo, da je bilo nacističnih taborišč skupaj s podružnicami okoli 1.200, po nekaterih drugih ocenah pa naj bi obstajalo kar 15.000 oziroma celo 40.000 stalnih in začasnih taborišč, ki so bila ustanovljena posebej za določene operacije. Uničevalna taborišča so bila ustanovljena z namenom, da se zagotovi učinkovit proces množičnega uničenja. Prvo uničevalno taborišče, Chełmno, je začelo delovati decembra 1941. Tam so Jude in Rome sprva ubijali v plinskih celicah na prirejenih vozilih, nato pa so bile zgrajene še plinske celice, ki so povečale zmogljivost množičnega pobijanja in sam proces za njegove izvajalce naredile še bolj brezoseben. V plinskih celicah je bilo v različnih taboriščih dnevno ubitih po več tisoč ljudi.

Deportacija judovskih otrok leta 1942 iz sirotišnice v Marysinu, predela v getu Lodž, v uničevalno taborišče Chełmno (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Litzmannstadt_Ghetto_deportation_Marysin_orphanage_01.jpg)

Sistematične deportacije Romov in Sintov z ozemlja pod nadzorom nacistov v koncentracijska taborišča so se začele decembra 1942. Največ jih je bilo deportiranih v Auschwitz. Tam so bili pogoste žrtve medicinskih poskusov. Rome z območja NDH so že od leta 1941 množično deportirali zlasti v taborišče Jasenovac, veliko Romov z območja nedičevske Srbije pa je bilo med letoma 1941 in 1942 ubitih kot talcev in zaprtih v taborišču Sajmište v Beogradu.

Ali veš?

Besedna zveza »**DOKONČNA REŠITEV JUDOVskega VPRAŠANJA**« je nacionalsocialistična oznaka za pregon in poboj Judov, živečih v Nemčiji in na vseh območjih Evrope, ki jih je zasedla nemška vojska in so bila pod nadzorom nemškega rajha.

Ločimo **DELOVNA** in **UNIČEVALNA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA**. V delovnih taboriščih so izkoriščali delovno silo; zaporniki so umirali zaradi trpinčenja, podhranjenosti, epidemij in slabih higienskih razmer. V uničevalnih taboriščih so zapornike množično ubijali v plinskih celicah, njihova trupla sežigali v pečeh (krematorijih) ali zakopavali v množična grobišča. Uničevalnih taborišč je bilo na Poljskem šest: Auschwitz, Chełmno, Bełżec, Sobibor, Treblinka in Majdanek. V Auschwitzu so prvo poskusno usmrtili ljudi s plinom ciklon B izvedli štiri mesece pred wannseejsko konferenco.

Prvo koncentracijsko taborišče **DACHAU** je bilo ustanovljeno leta 1933. Prvotno je bilo namenjeno za zaprtje nasprotnikov nacističnega režima: komunistov, socialistov, liberalcev in vseh, ki so jih imeli za neloyalne rajhu.

EVTANAZIJO (starogrško: lahka, dobra smrt) »neozdravljivo« bolnih ter telesno in duševno prizadetih so nacisti ne glede na rasno pripadnost začeli izvajati oktobra 1939. Prve žrtve so bili otroci, usmrčeni so bili z injekcijami. Od januarja 1940 so bili žrtve evtanazijskega programa tudi odrasli. Te so usmrtili z ogljikovim monoksidom v nepredelanih zaprtih plinskih celicah, ki so bile videti kot prostori s tuši. Zaradi naraščanja negativnega mnenja javnosti je Hitler ukazal program zaustaviti, dejansko pa so ga nadaljevali: bolniki so bili nato v bolnišnicah in psihiatričnih ustanovah izstradani do smrti ali umorjeni s prevelikimi odmerki zdravil. Plinske celice, ki so jih nacisti uporabljali v sklopu evtanazijskega programa, so služile kot prototip plinskih celic za množično ubijanje v taboriščih smrti.

JUDJE MED HOLOKAVSTOM

»Zjutraj ob petih so madžarski orožniki skupaj z državnimi uradniki potrkali na naša vrata, zahtevali od o eta, da preda ves denar, vso zlatnino, skratka vse, kar je bilo vrednega, nam pa naro ili, da se spakiramo in vzamemo s sabo samo tisto, kar je najnujnejše. Eden od orožnikov je namignil, naj vzamemo s sabo tudi hrano. Peš smo šli v sinagogo, kjer so nas prevzeli SS-ovski vojaki. Po sinagogi so se sprehajali z nemškimi vol jaki in nas ustrahovali že takoj na za etku. Ko se je sinagoga malo napolnila, so nekaj družin, med njimi tudi nas, o eta, mamo, sestro in mene, naložili na vprežne vozove in nas prepeljali v akovec. Drugi so v akovec verjetno prišli z vlakom. V akovcu smo bili zaprti dva dni; tam so vsakega posameznika pregledali, ali ima pri sebi mogo e še kaj denarja ali kakšno zlatnino. Nato so nas iz akovca v živinskih vagonih prepeljali v Nagykanizso in iz Nagykanizse so drugi dan vse mlajše moške in ženske poklicali in jih odpeljali na železniško postajo. Med njimi je bil tudi moj o e. Takrat sem ga videla nazadnje.«

Erika Fürst je bila stara 13 let, ko je bila z očetom, mamo in starejšo sestro deportirana iz Murske Sobote v Auschwitz-Birkenau (pripoved Erike Fürst v Sinagogi Maribor, 26. 4. 2010).

Po aretacijah na zasedenih ozemljih so Jude zbrali v zbirnih taboriščih. S seboj so lahko vzeli malo prtljage, vse vredne stvari pa so jim pobrali. Transport ljudi v taborišča je potekal po železnici, v živinskih vagonih. V njih so bili ljudje natrpani do zadnjega kotička, med transportom, ki je trajal tudi nekaj dni, so bili zaradi gneče primorani stati. Bili so brez hrane, v vagonu so imeli na voljo le vedro vode in vedro za opravljanje potrebe. Mnogo ljudi prevoza ni preživelo. Po prihodu v taborišče je sledila selekcija: ena vrsta je bila namenjena za v plinske celice in druga za prisilno delo. Otroke, starejše ljudi in matere z otroki so praviloma poslali v takojšnjo smrt. Tisti, ki so bili izbrani za prisilno delo, so bili izpostavljeni stradanju in izčrpanju do smrti ter mučenju, sadističnim medicinskim poskusom in brutalnemu izživiljanju taboriščnega osebja. Usmrčeni so lahko bili za najmanjši prekršek. Ljudje so postali številke, bili so popolnoma razčlovečeni.

Taboriščniki gradijo krematorij v Auschwitzu (Yad Vashem, Jeruzalem)

Skupina Judov v Auschwitz-Birkenau na poti proti plinskim celicam in krematorijema II in III, 27. 5. 1944 (Yad Vashem, Jeruzalem, vir: *Auschwitz Album*, javna domena)

Raztovarjanje zaseženih osebnih predmetov deportirancev s tovornjakov ob barakah, imenovanih »Kanada«, 27. 5. 1944. Taboriščniki, ki so bili določeni za delo v »Kanadi«, so morali v teh barakah razvrščati pobrano blago: kovčke, proteze, odeje, obleke, perilo, zdravila in podobno (Yad Vashem, Jeruzalem, vir: *Auschwitz Album*, javna domena).

Yoel Shachar je bil rojen kot Tamás/ Tomislav Berthold Schwarz leta 1931 v Lendavi. Ko je imel dvanajst let in pol, so ga skupaj z družino in drugimi Judi iz Prekmurja deportirali v Auschwitz-Birkenau. Holokavst je preživel kot edini član družine. Življenje je nadaljeval v Izraelu (Mirjana Gašpar, Beata Lazar, *Židje v Lendavi*, 1997).

Judje so si življenje skušali rešiti tudi tako, da so se med vojno skrivali na najbolj nemogočih krajih, številni pa so se vključili tudi v odporniška in partizanska gibanja. Med njimi je bil zemunski Jud Danilo Fogel (zasebni arhiv Nenada Fogla).

Po nemški zasedbi Madžarske 19. marca 1944 je število transportov in prepeljanih ljudi v Auschwitz doseglo vrhunec. V največjem taborišču smrti so od 2. maja do 22. julija 1944 pripeljali okoli 430.000 Judov iz takratne Madžarske in jih okoli 320.000 takoj po prihodu ubili v plinskih celicah. Ko se je vojna bližala koncu, so nacisti preživele taboriščnike, ki so bili še kolikor toliko pri močeh, pognali na tako imenovane marše smrti proti Nemčiji. Kdor je na poti omagal, so ga ubili.

V holokavstu je življenje izgubilo približno 6 milijonov Judov. Med njimi je bilo okoli 1,2 milijona otrok.

Najbolj kruto koncentracijsko taborišče Auschwitz so vojaki sovjetske Rdeče armade osvobodili 27. januarja 1945. Ko so najprej sovjetski vojaki v Auschwitzu in nato še ameriški in britanski vojaki v drugih taboriščih zagledali izstradane in bolne ujetnike ter skladownice trupel, so bili zgroženi, čeprav so bili navajeni na kruto realnost vojne. Kmalu nato se je tudi svetovna javnost seznanila z brutalnostjo nacističnih zločinov. Leta 2005 je bil 27. januar z resolucijo Generalne skupščine Organizacije združenih narodov razglašen za mednarodni dan spomina na žrtve holokavsta.

Ali veš?

HOLOKAVST (grško *holókaustos* iz *hólos* »celota« in *kaustós* »zažgan«) je izraz za sistematični genocid nad Judi, ki ga je izvajala nacistična Nemčija med drugo svetovno vojno. Z besedo je bila nekoč označena žgalna daritev, pri kateri se je žrtvena žival popolnoma sežgala. Z judovskega vidika je bolj ustrezen hebrejski izraz **ŠOA**, ki pomeni katastrofo.

Beseda **GENOCID** je sestavljena iz grškega korena *genos*, ki pomeni raso, in latinskega glagola *coedere*, ki pomeni ubijati. Beseda označuje vsak poskus, da bi v celoti uničili ta ali oni narod. Organizacija združenih narodov je leta 1948 genocid razglasila za zločin po mednarodnem pravu.

Smrtonosni plin **CIKLON B** so nacisti morda prvič testirali že na začetku leta 1940, ko so v Buchenwaldu usmrtili 250 romskih otrok iz Brna. Gotovo so ga prvič preizkusili septembra 1941, ko so z njim v Auschwitzu usmrtili okoli 600 sovjetskih ujetnikov in 250 oslabelih taboriščnikov.

SONDERKOMMANDO (nemško »posebna komandna enota«) je oznaka za zapornike, ki so v uničevalnih taboriščih morali odstranjevati trupla ubitih in umrlih taboriščnikov. Na smrt obsojenim deportirancem so morali pomagati tudi pri slačenju, jih odpeljati v plinske celice, njihova trupla nato odstraniti iz plinskih celic in te vsakokrat znova očistiti, umrlim odstraniti proteze, populiti zlate zobe in ženskam postriči lase, trupla pa nato sežgati v krematorijskih pečeh in za njimi zabrisati vsako sled. Za Sonderkommande so bili praviloma določeni prav Judje. Pripadniki teh enot so si z delom v plinskih celicah in krematorijih le za nekaj mesecev podaljšali življenje, nato pa so ubili tudi njih. Le redki so preživel.

Med drugo svetovno vojno so mnogim Judom v boju za preživetje pomagali številni Nejudje, ki so kljub težkim časom in nasilnim povračilnim ukrepom Jude skrivali v kletah, stanovanjih, podstrežjih, hlevih in zemljankah ter jim pomagali s ponarejanjem dokumentov, pridobitvijo lažne identitete, reševanjem otrok in oskrbovanjem s hrano. To so bili ljudje, ki so nesebično pomagali Judom tudi za ceno lastnega življenja. Poznamo jih kot **PRAVIČNIKE MED NARODI**.

Do sedaj je bilo za pravičnike med narodi razglašanih 26.120 posameznikov, med njimi so bili tudi ljudje slovenskega rodu. Slovenski pravičnik med narodi Uroš Žun (CJKD Sinagoga Maribor).

Ljudje, razglašeni za pravičnike med narodi, prejmejo posebno medaljo z njihovim imenom in častno listino, njihovo ime pa se doda na zid časti. Častna listina, podeljena slovenskemu pravičniku Andreju Tumpeju (CJKD Sinagoga Maribor, z dovoljenjem družine Tumpej).

SLOVENSKI JUDJE MED HOLOKAVSTOM

Slovenija je bila po 6. aprilu 1941 okupirana in razdeljena med nemške, italijanske in madžarske okupatorje. Nemci so takoj po okupaciji Štajerske, Gorenjske, Koroške in severnega pasu Dolenjske začeli nemudoma preganjati vse, ki niso bili »primerni« za nacistični režim. Večina judovskega prebivalstva iz nemškega okupacijskega območja je še pred prihodom Nemcev ali tik po njem pobegnila pred pregonom. Veliko Judov se je umaknilo v Ljubljansko pokrajino

ter v Srbijo in na Hrvaško, kjer so si v prizadevanju, da si rešijo življenje, spremenili imena in se skrivali pod lažno identiteto. Tisti Judje, ki so ob okupaciji še živeli na teh območjih, pa so se bili kaj hitro primorani izseliti. Nemci so zaplenili njihovo premoženje in jim tako onemogočili nadaljnje bivanje. Nekateri so se zatekli v mesta in kraje, kjer so živeli njihovi sorodniki. Vsem umik ni uspel, saj so jih na območjih, kamor so se umaknili ali kamor so bili izgnani, pozneje zajeli in ubili. Nemško okupacijsko območje v Sloveniji je bilo tako že v začetku poletja 1941 »očiščeno Judov«. Zato ga lahko upravičeno označimo za eno od prvih, če ne celo za prvo takšno območje.

Prva stran prijave za trgovski register o premoženju, zaplenjenem Arnoštu Kohnsteinu, in imenovanju oskrbnika; Maribor, 11. 9. 1941 (Muzej narodne osvoboditve Maribor)

Ob italijanskem popisu prebivalstva v Ljubljanski pokrajini (Ljubljana, Notranjska in večina Dolenjske) konec julija 1941 se je nekaj ljubljanskih Judov opredelilo za Nemce v upanju, da si bodo tako rešili življenje. Večino ljubljanskih Judov so Italijani internirali že jeseni 1941 ali spomladi 1942 v različne kraje severne Italije in v posamezna taborišča. Po italijanski kapitulaciji se je nekaterim uspelo umakniti v tujino, druge so zajeli Nemci. Tisti Judje, ki so preživeli italijansko okupacijo, so bili po vkorakanju Nemcev deportirani. Zadnje aretacije so nemške oblasti izvedle med koncem leta 1943 in septembrom 1944.

V Gorici je leta 1938 živel okrog 200 Judov. Spomladi 1942 so fašistične oblasti odredile, da morajo goriški Judje na prisilno delo. Decembra 1943 so Nemci 48 goriških Judov odpeljali v Auschwitz; taboriščni pekel sta preživela samo dva. Premoženje goriške skupnosti je bilo v celoti zaseženo, zasebna lastnina zaplenjena in uničena. Na fotografiji so Judje na prisilnem delu na žagi Crocetti v Solkanu. Eden od njih je tudi tržaško-goriški Jud Marcello Morpurgo. Po nemški okupaciji sta z materjo prevzela lažno identiteto in tako ubežala pred nacističnim preganjanjem (Muzej sinagoga Gorica, Društvo prijateljev Izraela – Gorica).

Mariborski gestapo je z obvestilom o zaplembi stanovanja in gotovine obvestil mariborski urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva, da so bili dne 30. maja 1941 pregnani Jud Mirko Herzer, njegova žena Slovenka Ida, roj. Novak, in njen sin Boris, Poljud (Arhiv Republike Slovenije, AS 1625, Urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Mariboru).

Po kratkotrajni nemški okupaciji je bilo Prekmurje prepuščeno Madžarski. Še pred tem je nacistična oblast tamkajšnjemu judovskemu prebivalstvu zaplenila večino predmetov večje vrednosti, judovske trgovine in gostilne pa so oropali *kulturbundovci*. S prihodom madžarskih okupacijskih oblasti so imeli Judje nekaj časa navidezni mir. Pritisk nanje se je začel stopnjevati proti koncu leta 1942, glavni udarec pa so prekmurški Judje doživeli po nemški zasedbi Madžarske. Že prve dni aprila 1944 so na Madžarskem izšli ostri ukrepi proti Judom, ki so ob koncu aprila 1944 prizadeli tudi prekmurske Jude. Dokončne čistke judovskega prebivalstva v Prekmurju so se začele 26. aprila 1944, ko so v Lendavi in Murski Soboti zbrali največjo skupino prekmurskih Judov in jih odpeljali najprej v Čakovec, nato v Nagykanizso in od tam v Auschwitz-Birkenau. Tja so prispeli v dveh transportih, 2. in 21. maja 1944, večina jih je življenjsko pot končala kmalu po prihodu v taborišče. Ob aprilskih deportacijah je bilo izjemoma prizaneseno maloštevilnim Judom, ki so živeli v mešanih zakonih, so bili posebnega gospodarskega pomena ali so imeli zasluge za Madžarsko. Ti so bili deportirani jeseni 1944, vendar ne v Auschwitz, temveč v druga taborišča.

Med mariborskimi žrtvami holokavsta sta bili judovski družini Kohnstein in Singer. Na fotografiji sta bratranca Milan Singer in Oto Ko(h)nstein v Mariboru leta 1935. Otova družina se je še isto leto preselila v Čakovec, Milanova pa se je tja izselila po nemški okupaciji Maribora. Leta 1944 so Kohnsteinove in Singerjeve deportirali v Auschwitz-Birkenau. Milana so takoj po prihodu v taborišče ubili, Oto je internacijo preživel (Medžimurski muzej Čakovec).

Mariborska Judinja Lidija Rosner (levo) z znanko iz Maribora, prav tako Judinjo, Rene Strassberger (v sredini) in neznano prijateljico na sprehodu na Terazijah v Beogradu. Fotografija je bila posneta tik pred izbruhom vojne v Jugoslaviji. Lidiji je z družino pred holokavstom uspelo zbežati, Rene je bila dobro leto pozneje ubita v Beogradu. Usoda neznane deklice ni znana (zasebni arhiv Barbare Rosner).

Doslej je bilo na območju Slovenije ugotovljenih skupaj 558 žrtev holokavsta. Med njimi jih je 481 življenje izgubilo v taboriščih, 69 je bilo tudi otrok. Večina žrtev je bila prav iz Prekmurja. V spomin na slovenske žrtve holokavsta mnoge kulturne in izobraževalne ustanove obeležujemo 26. april kot dan spomina na žrtve holokavsta v Sloveniji.

Robert Kukovec (zasebni arhiv Mojce Horvat)

Partizanskega kirurga Roberta Kukovca, ki je bil po materini strani judovskega rodu, so Nemci zajeli v bližini Ljubnega ob Savinji aprila 1945. Po nekajtedenskem hudem mučenju so ga ubili. Tik preden so ga zajeli, je v svoj dnevnik zapisal:

»Hitim s pisanjem. Zdi se mi, da bo premalo asa na razpolago, da napišem vse, kar bi rad napisal. Danes je torek; nekaj leži v zraku. Nekaj neizre eno lepega, težko pri akovanega. Saj nam ni drugega na ustih, kot ve no iste besede, iste želje: Konec, svoboda! Zdi se, da so blizu, da nas še samo dnevi lo ijo od njih, ali pa morda, e bo smola, tudi smrt za vedno.«

Ali veš?

KULTURBUND je oznaka za nemško kulturno-prosvetno organizacijo nemške manjšine (folksdojčerji) v Jugoslaviji. Njeno kulturno delovanje je proti začetku vojne postajalo vse bolj krinka za nacistično in obveščevalno delo v korist nemškega rajha. Kulturbundovci so za gestapo med drugim pripravljali zelo natančne spiske narodnostno zavednih ljudi. Ti so bili po okupaciji prvi aretirani in izseljeni.

Spodnja Štajerska in Gorenjska sta bili med tistimi okupiranimi ozemlji, ki so jih Nemci hoteli čim prej germanizirati. Za dosego tega cilja so hoteli izgnati vse »rasno manjvredne« skupine prebivalstva in posameznike, ki bi lahko iz nacionalno-političnih razlogov ovirali germanizacijo. Med njimi so bili tako Judje in Romi kakor tudi tisti del nenemškega prebivalstva, ki ni bil primeren za germanizacijo. Komisija za sprejem v Štajersko domovinsko zvezo (*Heimatbund*) pregleduje »rasno ustreznost« prebivalstva; Šmartno na Pohorju, 1941 (Muzej narodne osvoboditve Maribor).

JUDENFREI (»prost Judov«) in **JUDENREIN** (»očiščen Judov«) sta izraza, s katerima so nacisti označevali območja, na katerih zaradi posledic nacističnega preganjanja ni bilo več Judov. Ob nemškem okupacijskem območju v Sloveniji je zelo hitro »očiščen Judov« tudi Banat. Tam so v noči iz 14. na 15. avgust 1941 aretirali okoli 4.000 Judov (samo okoli 200 se je uspelo rešiti s pobegom) in jih nato 18. in 20. avgusta odpeljali v Beograd, kjer so večino moških pobili do konca leta 1941, večino žensk in otrok pa do maja leta 1942, ko je bila tudi Srbija razglašena za »prosto Judov«.

Od začetka aprila 1944 so tudi Judje na Madžarskem in s tem v Prekmurju morali nositi **DAVIDOVO ZVEZDO**.

GENOCID NAD ROMI

Glavni organizator nacističnega genocida nad Romi in Sinti je bil vodja SS Heinrich Himmler. 16. decembra 1942 je naznanil, da so tudi Romi zreli za *Sonderbehandlung*, torej za »posebni tretma«. To je pomenilo deportacijo v Auschwitz. S tem je Himmler Rome tudi uradno izenačil z Judi – začelo se je še »dokončno reševanje romskega vprašanja«. V Auschwitzu, kamor je bilo pripeljanih okoli 23.000 Romov iz vse Evrope, so bili Romi med najbolj pogostimi žrtvami medicinskih poskusov, izpostavljeni so bili vbrizgavanju strupov, sterilizaciji, strupenim plinom, skrajno visokim ali nizkim temperaturam, lakoti, številnim boleznim in brutalnemu mučenju. Najbolj zloglasni zdravnik v Auschwitzu dr. Josef Mengele je še posebej užival pri poskusih z romskimi otroki, zlasti dvojčki: včasih je dvojčka zašil skupaj, včasih ju je ubil, da je lahko na njiju izvajal obdukcije. Izvajali so tudi kastracije. Veliko Romov je končalo v plinskih celicah.

Romi za bodečo žico na Poljskem (Yad Vashem, Jeruzalem)

Identifikacijska kartica češke Rominje Stephani Holomek, ki je bila internirana v Auschwitz (Muzej Auschwitz-Birkenau, arhiv).

Anton Müller, nekoč Anton Sarközi, z vtvetvirano taboriščno številko Z 6835 (Društvo Roma-Service, Mri Historija – Življenjske zgodbe gradiščanskih Romov)

V Auschwitz-Birkenau so bili Romi nameščeni v »ciganskem taborišču« (*Zigeunerlager*), ki so ga nacisti ukinili v noči z 2. na 3. avgust 1944. Ob tem so usmrtili okoli 2.900 Romov in Sintov, pretežno starejših mož, otrok in žensk. Gre za največji znani posamični poboj Romov, zato danes v mnogih evropskih državah 2. avgust zaznamujejo kot mednarodni dan spomina na žrtve genocida nad Romi.

Sektor B11e: »cigansko taborišče« v Auschwitz-Birkenau (Muzej Auschwitz-Birkenau, arhiv)

Pred drugo svetovno vojno je v Dravski banovini, večinoma v Prekmurju in na Dolenjskem, živelo več kot 1.100 Romov, okoli sto Sintov je živelo na Gorenjskem. Njihova usoda je bila različna, odvisna od okupacijskih oblasti. Gorenjski Sinti so bili poleti 1941 zaprti v gestapovsko kaznilnico v Begunjah na Gorenjskem in nato pregnani v Srbijo. Tudi za Prekmurje so nemški okupatorji pripravili načrt za »preselitev Ciganov«, ker pa so oblast prej predali Madžarom, ga niso izvedli. Ti so v pokrajini ob Muri zaostriili politiko do Romov, prepovedali so jim rejo psov, uporabo dvokoles, uvedli so dnevno in nočno dežurstvo v romskih naseljih, pozneje pa so jih poslali tudi na prisilno delo na Madžarsko in v Nemčijo. Italijanske okupacijske oblasti Romov med okupacijo niso sistematično preganjale, imele pa so različne načrte za internacijo. Rome so zapirali zlasti v taborišča v Italiji.

Sinte, ki so bili zaprti v Begunjah na Gorenjskem, so natančno popisali v zaporniških knjigah. Stran iz zaporniške knjige številka 14702/1 (Gorenjski muzej Kranj).

Položaj Romov na Dolenjskem se je spremenil s kapitulacijo Italije in z nemško zasedbo. Vsaj dva dolenjska Roma sta prišla v Dachau že 11. novembra 1943. Konec novembra tega leta so iz Novega mesta, najverjetneje preko Maribora, poslali v Auschwitz 77 dolenjskih Romov. 42 jih je umrlo še pred uničenjem »ciganskega taborišča«, nekaj jih je bilo iz Auschwitza premeščenih v druga taborišča, preostali so bili verjetno usmrčeni prav v noči z 2. na 3. avgust 1944. Po največjem transportu so bili vsaj še štirje dolenjski Romi pripeljani v Mauthausen 8. marca 1944, vsaj en dolenjski Rom, ki je bil ujet kot partizan, pa je bil preko Begunj poslan v Mauthausen in od tam v Auschwitz; tja je prispel z enim zadnjih transportov 3. decembra 1944. Po doslej zbranih podatkih nobeden od slovenskih Romov, ki so bili v nemških taboriščih, vojne verjetno ni preživel.

Spisek ljudi, ki so bili 3. avgusta 1944 poslani iz Auschwitza v Buchenwald. Pod številko 912 je naveden Rom iz Novega mesta (Muzej Auschwitz-Birkenau, arhiv).

»Kakšna lakota je vladala! Jedel sem tudi travo, eprav jo je lovek komaj še kje videl. Kot krava. Ko sem prišel ven, sem si mislil, da grem na travnik in se našrem, resno. Takšno življenje je to bilo.«

Gradiščanski Rom Anton Müller je bil leta 1943 skupaj z vso družino deportiran v Auschwitz. Leto pozneje je bil premeščen v Ravensbrück in nato v Mauthausen; tam je dočakal svobodo. Njegov oče, sestra z otroki, brat z ženo in otroki vojne niso preživeli (Društvo Roma-Service, Mri Historija – Življenjske zgodbe gradiščanskih Romov, <http://www.roma-service.at/mrihist-ausgaben.shtml>).

»In ko smo prispeli [v Bergen-Belsen], smo od dale videli: sedaj lahko spet kurimo, toplo nam bo, tam je les. Tam so bile gore lesa. Mislili smo, da gre za les. In veš, kaj je bilo? Bili so mrtvi!«

Walpurga Horvath je bila med prvimi gradiščanskimi Romi, ki so bili deportirani. V Ravensbrücku je preživela šest let, nato je bila premeščena v Bergen-Belsen in tam dočakala osvoboditev (Društvo Roma-Service, Mri Historija – Življenjske zgodbe gradiščanskih Romov, vir: <http://www.roma-service.at/mrihist-ausgaben.shtml>).

Dosedanji seznanji s podatki o številu romskih žrtev so še vedno nepopolni. V nekaterih državah pred začetkom druge svetovne vojne niso vodili evidenc pripadnikov romske skupnosti. Med njimi je bila tudi Jugoslavija. **Ocenjuje se, da je genocid nad Romi in Sintji, ki ga nekateri označujejo tudi kot »pozabljeni holokavst«, terjal od 250.000 do okoli pol milijona žrtev.** V bazi podatkov o žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem je bilo doslej med Romi zapisanih 207 smrtnih žrtev, med njimi je bilo sedem padlih partizanov. Število ubitih slovenskih Romov in Sintov je bilo gotovo večje.

Po doslej zbranih podatkih ni bil noben Rom iz Prekmurja deportiran v uničevalno taborišče, so pa okupatorji februarja 1945 ustrelili nekaj romskih talcev. Spomenik padlima romskima talcema Adolfu in Jožefu Baranji v Turnišču (CJKD Sinagoga Maribor, foto Marjan Toš).

Ali veš?

V slovenskem in deloma tujem zgodovinsko opisju se za genocid nad Romi uporablja izraz **PORAJMOS** (ali porrajmos – v dobesednem prevodu »požrtje«, »izginitev brez sledu«; v pomenskem smislu »uničenje«). Beseda ima v nekaterih romskih dialektih negativen pomen, zato se za genocid nad Romi in Sintji uporabljajo tudi izrazi *pharajimos*, *samudaripen*, *kali traš*, *mariben*, *holokosto*.

Največ Romov in Sintov je končalo v taboriščih Chełmno, Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Mauthausen, Buchenwald, Dachau in Bergen-Belsen. V taborišču smrti Auschwitz so morali nositi temen trikotnik, na roke pa so jim vtetovirali **ČRKO Z** (znak za »Zigeuner« – »Cigan«).

Med drugo svetovno vojno so bili Romi na Slovenskem tudi žrtve partizanskih pobojev, saj so jih sumili izdaje. Leta 1942 je bilo v treh partizanskih pobojih ubitih okoli sto Romov. V Črnomlju je bil leta 2015 ustanovljen Odbor za izkop in pokop med drugo svetovno vojno umorjenih Romov za celotno območje Slovenije.

ŽIVLJENJE PO HOLOKAVSTU

Osvoboditev taborišč je razkrila vso obsežnost brutalnosti nacističnih zločinov. Zavezniške sile so ob vkorakanju v taborišča odkrile izstradane in bolne ujetnike ter skladovnice trupel, ki jih umikajočim se nacistom ni uspelo uničiti in s tem prikriti dokazov o svojem početju. Težko pričakovana osvoboditev za preživele ni pomenila tudi osvoboditve od velike žalosti in osamljenosti. Večina preživelih ni imela nikogar več, h komur bi se lahko vrnila. Kljub temu so se nekateri v upanju, da morebiti še najdejo svoje bližnje, iz taborišč in temnih, zatohlih in vlažnih skrivališč vračali domov. A dom jih mnogokrat ni več čakal, tam so našli druge ljudi ali popolnoma izropane hiše. Sočutja in tolažbe ni bilo, sovraštvo do Judov pa je še naprej vztrajalo. Nekatere Jude so zaradi nemške narodnosti po vojni celo obtoževali kot sodelavce okupatorja, zlasti v vzhodnih delih Evrope pa so bili deležni tudi novih pogromov; in to tik za tem, ko so si komaj rešili življenje. Eden najbolj znanih povojnih pobojev Judov je bil julija 1946 v kraju Kielce na Poljskem.

Lola in Maurycy Bodner sta se po vojni poročila v Oświęcimiu in posvojila petletnega Mieczysława/Menachema, ki je bil v Auschwitzu žrtev medicinskih poskusov dr. Josefa Mengeleja. Fotografija je bila posneta leta 1946, tik po odhodu družine iz Oświęcimia (Judovski muzej Oświęcim, zbirka Eline Shaked).

Preživeli taboriščniki pri molitvi v taboriščni bolnišnici po osvoboditvi; Dachau, 29. april – maj 1945 (Spominski muzej holokavsta Združenih držav Amerike, z dovoljenjem Francisa Roberta Arzta)

Evropa je bila po vojni popolnoma spremenjena. Oblikovale so se nove države in vzniknili so novi družbenopolitični sistemi. Preživeli Judje, ki so v plinskih celicah izgubili skoraj vse svoje sorodstvo, so si morali na novo zgraditi življenje. Večina se jih je po vojni izselila v Združene države Amerike in v novoustanovljeno državo Izrael.

Slovenske Jude, ki so preživeli holokavst, so prizadeli ukrepi nove, povojne jugoslovanske oblasti. Ta je postopoma podržavila njihovo premoženje. Nekaterim so premoženje odvzeli z obtožbo, da so sodelovali z okupatorjem. Že tako številčno skromna judovska skupnost, ki ji je le uspelo preživeti holokavst, se je tako znašla na robu obstoja. Judje so med vojno preživeli grozne stvari, nemirni povojni časi pa so jih pri nas le še dodatno spodbujali k izselitvi. Mnogo Judov je leta 1948 emigriralo v Izrael, Združene države Amerike, Kanado, Veliko Britanijo in na Madžarsko. Ob emigraciji v Izrael so se morali Judje s podpisom odpovedati jugoslovanskemu državljanstvu in vsemu premoženju, ki so ga imeli, zase in za vse svoje morebitne potomce. Danes živi v Sloveniji le malo Judov.

Dvojčici Milica in Gizela Kohnstein iz Maribora sta bili v Auschwitzu žrtvi medicinskih poskusov. Vojno sta preživeli, a je Milica zaradi posledic poskusov kmalu po njej umrla. Gizela si je življenje ustvarila na Češkem. Na fotografiji je z vnukom Davidom v Svitavy leta 1985 (zasebni arhiv Ružice Žager).

Nova, povojna jugoslovanska oblast je po vojni razlastila marsikaterega Juda z nemško zvencečim priimkom ali ga celo obsodila sodelovanja z nacisti. Med njimi je bil tudi mariborski judovski podjetnik Marko Rosner. Odločba Mestne zaplembene komisije v Mariboru o razlastitvi Rosnerjevega premoženja (Pokrajinski arhiv Maribor, fond Okrajno sodišče Maribor 1945–1978, TE 281495/46, AT 245).

V Prekmurje se je po holokavstvu vrnilo le nekaj preživelih Judov. Ti svoje skupnosti niso bili sposobni oživiti. Leta 1954 so povojne oblasti v Murski Soboti porušile nekdanjo judovsko sinagogo in na njenem mestu zgradile stanovanjski blok. Domačini ga še danes imenujejo »židovski blok« (Pomurski muzej Murska Sobota).

Leta 1992 je bilo v Lendavi porušeno poslopje nekdanje judovske šole. Bila je edina ohranjena judovska šola na slovenskih tleh (Mirjana Gašpar, Beata Lazar, *Židje v Lendavi*, 1997).

»Še zmeraj so utili takšno sovraštvo proti Ciganom, še mnoga leta po 1945 ... Bilo je isto sovraštvo kot prej – v bistvu je postalo še hujše, saj so vendar mislili, da se nih e ne bo vrnil. Toda nekaj jih je prišlo domov in za tiste je postalo še hujše kot pred vojno ... Vsi so še nosili rjavo obleko od Hitlerja in njihovo srce je bilo prav tako rjavo.«

Karl Sarkösi, Rom z Gradiščanskega, je bil zaprt v prisilnih »ciganskih« delovnih taboriščih Koblenz in Zeltweg, pozneje pa deportiran v geto Lodž (Društvo Roma-Service, Mri Historija – Življenjske zgodbe gradiščanskih Romov, <http://www.roma-service.at/mrihist-ausgaben.shtml>).

Zaradi strahot, ki so jih Romi preživel, o kruti usodni izkušnji v času nacističnega preganjanja dolgo niso mogli spregovoriti. Če pa že so, so bili deležni nejevernosti, ki je bila zgolj odraz stoletja zasidranega prepričanja o romski »nevarnosti, nezanesljivosti, nadlogi in manjvrednosti«. Šele v zadnjih nekaj desetletjih, ko so se začele intenzivnejše raziskave genocida nad Romi in Sinti, sta jim bila uradno priznana status žrtev genocida in pravica do odškodnine. Stereotipne predstave in zavračanje romskih skupnosti so se kljub temu obdržale vse do današnjih dni.

Spominsko obeležje Sintom, žrtvam nacističnega genocida, v Begunjah na Gorenjskem (CJKD Sinagoga Maribor, foto Nuša Lešnik)

Ali veš?

Po drugi svetovni vojni so bili mnogi ljudje brezdomci. Združeni narodi in zavezniške sile so zanje organizirali zbirne centre ali tako imenovana **TABORIŠČA ZA RAZSELJENE OSEBE**. Tudi v teh taboriščih je primanjkovalo zalog hrane, oblek in zdravil, trpljenje iz časa vojne se je nadaljevalo.

NACIONALIZACIJA je podržavljenje zasebne lastnine. Najbolj temeljito so jo izvajale socialistične države po drugi svetovni vojni. V državno last je tako prešla večina kmetijskih površin, industrije, nepremičnin ter storitvenih podjetij.

EMIGRACIJA je izseljevanje v tujino, na primer zaradi političnih ali ekonomskih razlogov.

Po brezpogojni vdaji tretjega rajha je bilo za sojenje glavnim nacističnim vojnim zločincem ustanovljeno Mednarodno vojno sodišče. Sojenja so potekala v nemškem mestu Nürnberg v letih 1945 in 1946 in so znana kot **NÜRNBERŠKI PROCES**. Pred ameriškim vojaškim sodiščem so nato na dvanajstih nürnberških procesih (1946–1949) sodili še nadaljnjim nacističnim vojnim zločincem. Kljub prizadevanju »lovcev na nacistične« se je več deset tisoč nacističnih vojnih zločincev izognilo roki pravice.

Na nürnberških sodnih procesih proti nacističnim zločincem množični pobjoj Romov in Sintov sploh ni bil obravnavan. Zločinci za ta zločin nikoli niso bili obsojeni in kaznovani.

SPOMINJANJE IN UČENJE O HOLOKAVSTU IN GENOCIDU NAD ROMI

»Mnogim, posameznikom ali narodom, se lahko zgodi, da imajo, bolj ali manj zavestno, 'vsakega tujca za sovražnika'. Največkrat je tako prepričanje prisotno globoko na dnu duše kot prikrita okužba, ki se pokaže le ob asno in nepovezano ter ne utemeljuje nekega miselnega sistema ... Zgodovino uničevalnih taborišč bi vsi morali doumevati kot zlovesni znak nevarnosti.«

Primo Levi (*Ali je to lovek: Premirje*, Ljubljana 2004)

Holokavst je eden najhujših zločinov zoper človeštvo. Holokavst ne predstavlja zgolj poskusa uničenja celotnega judovskega pa tudi romskega naroda, pač pa je sinonim za popolno razčlovečenje, za industrializiran proces preračunljive morije bodisi z zaplinjanjem in streljanjem bodisi z izstradanjem in izčrpanjem z delom do smrti. **Kako se je holokavst sploh lahko zgodil?** Mogoče je bil ne samo zaradi sovraštva, ampak tudi zaradi ravnodušnosti večine, ki je bodisi molče spremljala bodisi celo pozdravljala usodo sočloveka. **Zakaj se njegove žrtve niso uprle?** Ker je iztrebljevalni politiki uspelo s prevaro, ponižanjem in nevero prizadetih, da je takšna nečlovečnost sploh mogoča, pridobiti pasivno sodelovanje večine žrtev.

»Ne, na to nikoli nismo mislili. Žal, bili smo v taborišču kot ovčje, enostavno nismo imeli niti energije niti moči, da bi mislili na kaj drugega. Samo na hrano in samo na to, da me ne bo udaril, da me ne bodo pretepli, da me ne bodo kremirali, samo na to smo mislili. V hrani smo dobivali brom in to nas je umirjalo. Zato nismo imeli nobenih ciljev, nobene druge želje, samo to, da ne bi bila lažna, da me ne bi kremirali.«

Erika Fürst (pripoved Erike Fürst v Sinagogi Maribor, 26. 4. 2010)

Erika Fürst je kot ena redkih preživelih slovenskih Judov svojo zgodbo, spomine na vojno in čas po njej delila z javnostjo. Za izjemen osebni prispevek k slovenski in evropski zgodovinski zavesti o holokavstu iz avtentične perspektive preživelega ter za dragocen prispevek k ohranjanju spomina na zgodovino in usodo slovenskih Judov je bila leta 2012 odlikovana z zlatim redom za zasluge Republike Slovenije (foto Tomaž Skale, fotoreporter Dnevnika).

Žrtve holokavsta so bili tudi slovenski Judje. V Sloveniji jih je pred drugo svetovno vojno največ živelo v Prekmurju, zato je prav z začetkom množičnih deportacij prekmurskih Judov v taborišča smrti – 26. aprila 1944 – judovsko prebivalstvo v Sloveniji doživelo usodni udarec. S približno 86-odstotnim uničenjem judovske skupnosti spada Slovenija med države, v katerih je bil holokavst najbolj dosledno izpeljan. Po njem si slovenska judovska skupnosti nikoli ni resnično opomogla in je še danes ena najmanjših judovskih skupnosti v vsej Evropi.

Navkljub nekaterim raziskavam in prizadevanjem, da bi osvetlili eno najtemnejših obdobij v svetovni zgodovini, še vedno ne vemo dovolj o nacističnem genocidu nad Romi. Javno védenje o romski zgodovini in kulturi na splošno je skromno ali pa ga sploh ni. Čeprav Romi danes predstavljajo največjo etnično manjšino v Evropi, so zaradi zakoreninjenih predsodkov proti njim še vedno odrinjeni na rob družbe.

Zakaj se spominjati? Holokavst je kot izraz končne stopnje antisemitizma vzorčni primer, do kakšnih skrajnih razsežnosti vodi sovraštvo, ki se postopoma razrašča in zajeda v vse pore družbe. Je tudi opomin na moralni zlom človeštva, zato z ohranjanjem zgodovinskega spomina na žrtve holokavsta, porajmosa, nacističnega preganjanja in genocidov sploh opozarjamo tudi na nastavke in pojave sovraštva in nestrpnosti, ki vodijo do zločinov zoper človeštvo.

Antisemitizem in anticiganizem sta v sodobni družbi še vedno močno zakoreninjena, tudi tam, kjer so skupnosti, ki so njune tarče, maloštevilne. Fasada nekdanje judovske sinagoge v Mariboru, popisana z antisemitskimi grafiti, januar 2009 (CJKD Sinagoga Maribor, foto Barbara Štumberger).

Spomenik žrtvam nacističnega preganjanja v enem najbolj zlovesčih uničevalnih taborišč Auschwitz-Birkenau ima med drugimi spominsko ploščo z zapisom v slovenščini (zasebni arhiv Aleša Topolinjaka).

Tlakovci spomina (orig. Stolpersteine) so posebna spominska obeležja, posvečena žrtvam holokavsta in nacističnega preganjanja. Doslej so jih položili v številnih evropskih mestih, tudi v Mariboru, kjer dvanajst tlakovcev spomina mimoidoče opominja na nesrečno usodo mariborskih judovskih družin Kohnstein in Singer. Tlakovci spomina za Draga, Erno in Milana Singerja (CJKD Sinagoga Maribor, foto Bojan Nedok).

Številne preživele žrtve holokavsta so bile o svojih izkušnjah sposobne spregovoriti šele mnoga leta po koncu vojne. Njihova pretresljiva pričevanja so pomemben del proučevanja in učenja o holokavstu. Miriam Steiner Aviezer, preživela žrtev holokavsta, ob srečanju s slovenskimi udeleženci izobraževalnega seminarja v Yad Vashemu julija 2015 (zasebni arhiv Marjetke Berlič).

V Jeruzalemu je bil leta 1953 ustanovljen osrednji dokumentacijski, raziskovalni, izobraževalni in spominski center, posvečen holokavstu, Yad Vashem, ki podeljuje v imenu izraelske države in judovskega naroda naziv pravičnika med narodi. Del obsežnega spominskega centra sestavljata tudi Vrt in Avenija pravičnikov. V Vrtu pravičnikov stoji zid časti, na katerem so zapisana imena pravičnikov, ali tudi pravičnih, z vsega sveta (CJKD Sinagoga Maribor, foto Marjetka Bedrač).

Na medalji, ki jo prejmejo pravičniki med narodi, je zapis iz judovskega Talmuda: »Kdor reši eno samo življenje, reši ves svet.« Medalja slovenskega pravičnika Andreja Tumpeja (zasebni arhiv družine Tumpej).

V posameznih državah ob 27. januarju obeležujejo tudi druge dneve spomina na žrtve holokavsta. Nekateri so že bili razglašeni kot uradni spominski dnevi, druge zaznamujejo v posameznih ustanovah in organizacijah:

Avstrija	5. maj – nacionalni dan spomina na nasilje in rasizem v spomin na žrtve nacionalsocializma (ob obletnici osvoboditve taborišča Mauthausen leta 1945)
Češka republika	8. marec – spominski dogodki v spomin na žrtve holokavsta (ob obletnici najbolj množične usmrtnitve čeških Judov v Auschwitz-Birkenau leta 1944)
Francija	16. julij – obeležitev obletnice množičnih aretacij in izгона pariških Judov leta 1942
Hrvaška	22. april – spominski dogodki v spomin na vse žrtve taborišča Jasenovac (ob obletnici poskusa preboja zapornikov iz taborišča Jasenovac leta 1945)
Izrael	april/maj (27. nisan) – nacionalni dan spomina na holokavst (<i>Jom hašoa</i> ; v spomin na vstajo v varšavskem getu leta 1943)
Latvija	4. julij – nacionalni dan spomina na holokavst (ob obletnici požiga sinagoge v Rigi z Judi vred leta 1941)
Litva	23. september – nacionalni dan spomina na holokavst (ob obletnici uničenja judovskega geta v Vilni leta 1943)
Madžarska	16. april – nacionalni dan spomina na holokavst (ob obletnici nastanka prvega judovskega geta v Mukačevem/madžarsko Munkácsu, danes v Ukrajini, leta 1944)
Nemčija	9. november – spominski dogodki ob obletnici kristalne noči leta 1938
Poljska	19. april – nacionalni dan spomina na holokavst (ob obletnici vstaje v varšavskem getu leta 1943)
Romunija	9. oktober – nacionalni dan spomina na holokavst (ob obletnici prvih deportacij Judov iz severne Romunije v Transnistrijo leta 1941)
Slovaška	9. september – nacionalni dan spomina na žrtve holokavsta in rasnega nasilja (ob obletnici izdaje »Judovskega zakonika«, s katerim se je leta 1941 začelo preganjanje Judov na Slovaškem)
Srbija	22. april – nacionalni dan spomina na žrtve holokavsta in genocida med drugo svetovno vojno ter drugih žrtev fašizma (ob obletnici poskusa preboja zapornikov iz taborišča Jasenovac leta 1945)

Kamnite solze so eden od projektov, s katerimi skušamo širšo javnost trajno ozaveščati o vzrokih in posledicah holokavsta in genocida nad Romi in opominjati nanje. Pod njegovim okriljem zato razvijamo strategije za obeleževanje treh spominskih dni: mednarodnega dneva spomina na žrtve holokavsta (27. januar), dneva spomina na slovenske žrtve holokavsta ob obletnici začetka množičnih deportacij prekmurskih Judov (26. april) in mednarodnega dneva spomina na žrtve genocida nad Romi (2. avgust). Ob programih spominjanja na žrtve holokavsta je pomemben del projekta namenjen tudi učenju o holokavstu, s čimer širimo védenje in poznavanje zgodovinskih dejstev ter spodbujamo k večji strpnosti in medsebojnemu razumevanju. S projektom Kamnite solze si ne nazadnje prizadevamo razvijati medkulturno in medgeneracijsko sodelovanje, zlasti med mladimi pa spodbujati občutljivost za vse oblike genocida, etničnega čiščenja, rasizma, antisemitizma, ksenofobije in vseh vrst množičnega kršenja človekovih pravic.

Nabor aktivnosti, ki so bile izvedene v sklopu projekta Kamnite solze v letih 2014 in 2015

Trdnjava iz pepela, literarni večer, posvečen slovenskim žrtvam holokavsta, Sinagoga Maribor, 2015 (CJKD Sinagoga Maribor, foto Gero Angleitner)

Zgodbe preteklosti za izzive sedanjosti, delavnica za pedagoške delavce, Sinagoga Maribor, 2015 (CJKD Sinagoga Maribor, foto Marjetka Bedrač)

To ni otroška igra: Otroci med holokavstom – ustvarjalnost in igra, gostujoča razstava, OŠ Draga Kobala Maribor, 2015 (zasebni arhiv Marjetke Berlič)

Judje na Slovenskem in njihova usoda v času druge svetovne vojne – holokavst, seminar za pedagoške delavce, Sinagoga Maribor, 2014 (CJKD Sinagoga Maribor, foto Marjetka Bedrač)

Noč, ko so violine obmolknile, spominska prireditev, posvečena žrtvam porajmosa, Maribor, 2014 (CJKD Sinagoga Maribor, foto Branimir Ritonja)

Usodni april 1944, predavanje, Sinagoga Maribor, 2015 (CJKD Sinagoga Maribor, foto Marjetka Bedrač)

VIRI IN LITERATURA

BEDRAČ Marjetka, *Sinagoga Maribor – ob desetletnici delovanja / Maribor Synagogue – Celebrating the First Decennial*, Maribor 2011.

BENZ Wolfgang, *Holokavst*, Ljubljana 2000; *The Holocaust. A German Historian Examines the Genocide*, New York 1999.

BRODNIK Vilma, Pouk zgodovine o vojnah skozi oči otrok in mladostnikov, *Zgodovina v soli*, letnik XXIII, številka 1–2, Ljubljana 2014, dostopno na: http://www.zrss.si/pdf/221214133636_lekt_brodnik_pouk_zgodovine_o_vojnah_skozi_oci_otrok.pdf [18. 4. 2016].

Council of Europe. *Descriptive Glossary of terms relating to Roma issues*, version dated 18 May 2012, dostopno na: <http://a.cs.coe.int/team20/cahrom/documents/Glossary%20Roma%20EN%20version%2018%20May%202012.pdf> [15. 4. 2016].

ČIBEJ Nada, *Spomin na holokavst / Memoria della shoah*, razstavni katalog, Koper 2009.

DIRICCHARDI MUZGA Rinaldo, *Kraintike Sinti estraiharia*, Ljubljana 2011, dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-8K88UK16/> [22. 4. 2016].

Dnevnik Roberta Kukovca, prepis, zasebni arhiv Mojce Horvat.

FAJIĆ Meliha, *Izumiranje judovske skupnosti v slovenskem prostoru po drugi svetovni vojni – vzroki izseljevanja v Izrael*, diplomsko delo, Koper 2009, dostopno na: <https://share.upr.si/fhs/PUBLIC/diplomske/Fajic-Meliha.pdf> [15. 4. 2016].

GAŠPAR Mirjana, LAZAR Beata, *Židje v Lendavi*, Lendava 1997.

HARAMIJA Dragica, *Holokavst skozi otroške oči*, Murska Sobota 2010.

Holocaust Remembrance Days in IHRA Member Countries, dostopno na: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/holocaust_remembrance_days_in_ihra_member_countries_as_of_january_2014_final.pdf [11. 4. 2016].

Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo), slovenski prevod razstavnih besedil, tipkopis, Maribor 2004.

HUDELJA Mihaela, Andrej Pančur: Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta, *Glasnik*, letnik 52, številka 1/4, 2012, dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-O2WXJL1J/?> [25. 4. 2016].

HUDELJA Mihaela, Judje v Ljubljani od 13. do 19. stoletja, *Etnolog, Nova vrsta (Ljubljana)*, letnik 4=55, številka 1, 1994, dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-BFKSSZXF> [15. 4. 2016].

Intervju z Miriam Steiner Aviezer, RTV Slovenija, 15. 9. 2013, dostopno na: <http://4d.rtvlo.si/arhiv/intervju-tv/174238671> [15. 4. 2016].

KLOPČIČ Vera, Genocid nad Romi v preteklosti, anticiganizem v sedanjosti, *Porajmos – zamolani genocid nad Romi*, ur. Vera Klopčič, Marjetka Bedrač, Maribor 2015.

KLOPČIČ Vera, Začetki mednarodnega preučevanja genocida nad Romi 1938–1945, *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst II*, ur. Nuša Lešnik, Marjan Toš, Maribor 2013.

Kmet je knez v Jugoslaviji, v Nemški Avstriji pa judi in baroni! (1920), dostopno na: <http://www.dlib.si>, URN:NBN:SI:IMG-RRX2BRH7 [15. 4. 2016].

KRÓL Joanna, JACKL Klara, *Tvegali so življenje: Poljaki, ki so reševali Jude v času holokavsta*, razstavni katalog, Maribor 2016.

LANG Alfred, TOBLER Barbara, TSCHÖGL Gert, *Vertrieben: Erinnerungen burgenländischer Juden und Jüdinnen*, Wien 2004.

LEVI Primo, *Ali je to lovek: Premirje*, Ljubljana 2004; *If this is a Man. The Truce*, London 2000.

LEVINE Karen, *Hanin kovček*, Ljubljana 2004.

LUTHAR Oto, *Po robovih spomina: Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012.

LUTHAR Oto, POGAČAR Martin, *Dežela senc: Spomin na izgon in izginotje judovske skupnosti v Prekmurju*, Ljubljana 2012.

LUTHAR Oto, POGAČAR Martin, *Neznane sledi: Judovstvo, antisemitizem in holokavst v slovenski zgodovini*, Ljubljana 2013.

MILGRAM Avraham, ROZETT Robert (ur.), *The Holocaust: Frequently Asked Questions*, Jerusalem 2005.

- PANČUR Andrej, Judje s Spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi, *Evropski vplivi na slovensko družbo*, ur. Nevenka Troha, Mojca Šorn, Bojan Balkovec, Ljubljana 2008.
- PANČUR Andrej, *Judovska skupnost v Sloveniji na predve er holokavsta*, Celje 2011.
- PANČUR Andrej, Slovenski antisemitizem in protijudovski nemiri na Spodnjem Štajerskem v letu 1883, *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst*, ur. Irena Šumi, Hannah Starman, Maribor 2013.
- PANČUR Andrej, Zgodovina holokavsta na Slovenskem, *Zgodovina v šoli: pouk zgodovine o holokavstu*, letnik XIX, številka 1–2, Ljubljana 2010.
- PODBERSIČ Renato, HANČIČ Damjan, Povojne zaplembe judovskega premoženja, *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst*, ur. Irena Šumi, Hannah Starman, Maribor 2012.
- PREMK Janez, HUDELJA Mihaela, *Tracing Jewish Heritage. A Guidebook to Slovenia*, Ljubljana 2014.
- Pripoved Erike Fürst v sklopu spominske prireditve ob 66. obletnici za etka množi nih deportacij Judov iz Prekmurja*, zvočni posnetek, Sinagoga Maribor, 26. 4. 2010.
- Priro ni slovar tujk*, Ljubljana 2005.
- RICHARZ Monika, *The History of the Jews in Europe during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, dostopno na: http://www.un.org/en/holocaustremembrance/docs/pdf/Volume%20I/The_History_of_the_Jews_in_Europe.pdf [18. 4. 2016].
- Romi v gibanju / Roma on the Move*, razstavni katalog, Maribor 2013.
- Slovenec: politi en list za slovenski narod* (02.09.1898), letnik 26, številka 199, dostopno na: <http://www.dlib.si>, URN:NBN:SI:DOC-C2WV4ZTT [13. 4. 2016].
- STEINER AVIEZER Miriam, *Vojak z zlatimi gumbi*, Ljubljana 2015.
- STOJKA Ceija, *Träume ich, dass ich lebe? Befreit aus Bergen-Belsen*, 2009.
- STUDEN Andrej, *Neprilagojeni in nevarni: podoba in status Ciganov v preteklosti*, Ljubljana 2015.
- Šoa. Teža molka*, dokumentarni film, dostopno na: <http://4d.rtv slo.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-izobrazevalni-program/27198649> [19. 4. 2016].
- Štajerc* (1917), letnik 18, številka 42, dostopno na: <http://www.dlib.si>, URN:NBN:SI:DOC-NWIBSTAI [13. 4. 2016].
- TOMAŽIČ Bojan, Pri nas so Hitlerjev ukaz dosledno izpolnili, *Ve er*, 31. 3. 2016.
- TOŠ Marjan, Ponižani, razžaljeni, umorjeni in zamolčani, *Porajmos – zamol ani genocid nad Romi*, ur. Vera Klopčič, Marjetka Bedrač, Maribor 2015.
- UNTERMAN Alan, *Judovstvo. Mali leksikon*, Ljubljana 2001.
- VERBINC France, *Slovar tujk*, osma izdaja, Ljubljana 1987.
- VERGINELLA Marta, Šo'ah. Množično uničenje judovskega prebivalstva v Evropi, *Zgodovina v šoli: pouk zgodovine o holokavstu*, letnik XIX, številka 1–2, Ljubljana 2010.
- Zvezdna proga – razstava o holokavstu*, razstavni katalog, Maribor 2011.

SPLETNI VIRI

- http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Litzmannstadt_Ghetto_deportation_Marysin_orphanage_01.jpg [18. 4. 2016].
- http://en.auschwitz.org/h/index.php?option=com_content&task=view&id=11&Itemid=3 [18. 4. 2016].
- <http://hmd.org.uk/news/how-should-we-remember-nazis-roma-victims> [19. 4. 2016].
- <http://remember.org/courage/chapter6> [18. 4. 2016].
- <http://siphilemon.tumblr.com/post/51005213639/tw-romma-sinti-holocaust-porrajmos> [14. 4. 2016].
- <http://torekobpetih.si/presek/presek-tedna-i-23/> [18. 4. 2016].
- <http://www.auschwitz.org/en/> [19. 4. 2016].
- <http://www.casnik.si/index.php/2014/12/09/sprenevedanje-po-slovensko/> [14. 4. 2016].
- http://www.coe.int/t/dg4/education/roma/histoculture_EN.asp [29. 4. 2016].
- <http://www.delo.si/sobotna/cas-med-vojno-in-mirom.html> [18. 4. 2016].
- <http://www.delo.si/sobotna/porrajmos-pozabljeni-holokavst.html> [14. 4. 2016].
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34565> [15. 4. 2016].
- <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4699-costume> [16. 4. 2016].
- <http://www.judaica.cz> [23. 4. 2016].

<http://www.memorialmuseums.org/denkmaeler/view/1427/Gedenkstein-f%C3%BCr-die-Opfer-des-%C2%BBZigeunerlagers%C2%AB-Marzahn> [15. 4. 2016].

<http://www.mladina.si/164761/podivjana-celina/> [18. 4. 2016].

<http://www.mladina.si/172477/dr-andrej-studen/> [14. 4. 2016].

http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zunanja_politika/CP/Zbornik/SPLOSNA_DEKLARACIJA_O_CLOVEKOVIH_PRAVICAH_-_F.pdf [29. 4. 2016].

<http://www.noviglas.eu/spomin-na-trpljenje-goriskih-judov> [18. 4. 2016].

http://www.o-4os.ce.edus.si/gradiva/zgo/srednji_vek/judje.html [18. 4. 2016].

http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf [29. 4. 2016].

http://www.radoc.net/radoc.php?doc=art_e_holocaust_interpratio [23. 4. 2016].

<http://www.roma-service.at> [21. 4. 2016].

<http://www.roma-service.at/mrihist/01.html> [23. 4. 2016].

<http://www.roma-service.at/mrihist/04.html> [23. 4. 2016].

<http://www.romasintigenocide.eu/en/home/c-e/c4e> [15. 4. 2016].

<http://www.rtv slo.si/kolumne/odnos-do-beguncev-nadaljevanje-politike-z-istimi-sredstvi/386571> [8. 5. 2016].

<http://www.rtv slo.si/mmc-podrobno/begunske-zgodbe/367664> [8. 5. 2016].

<http://www.rtv slo.si/slovenija/judje-so-bili-vrh-ledene-gore/96520> [18. 4. 2016].

<http://www.science.co.il/Israel-history.php> [11. 4. 2016].

<http://www.scrapbookpages.com/AuschwitzScrapbook/History/Articles/Birkenau01B2.html> [18. 4. 2016].

<http://www.sinagogamaribor.si/slo/dediscina/antisemitizem-na-slovenskem/> [15. 4. 2016].

<http://www.sinagogamaribor.si/slo/dediscina/soa-spominjamo-se/> [18. 4. 2016].

<http://www.siol.net/novice/slovenija/od-nakljucja-do-dvojnice-ki-je-prezivila-zloglasnega-mengeleja-267431> [19. 4. 2016].

http://www.skritiotroci.si/application/files/4414/2972/6477/skriti_otroci_web.pdf [19. 4. 2016].

<http://www.theguardian.com/world/2015/apr/05/a-new-exodus-jewish-in-europe> [29. 4. 2016].

<http://www.ushmm.org> [18. 4. 2016].

<http://www.vecer.com/jasenovac-in-revitaliziranje-zla-6215332> [23. 4. 2016].

<http://www.yadvashem.org> [8. 4. 2016].

http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206389.pdf [15. 4. 2016].

<http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/index.asp> [18. 4. 2016].

<http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp> [29. 4. 2016].

<http://www.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si/node/964> [15. 4. 2016].

http://zofijini.net/koticek_porrajmos/ [14. 4. 2016].

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Destroyed_Ohel_Yaaqov_Synagogue.jpeg [15. 4. 2016].

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gypsy_caravan.jpg [15. 4. 2016].

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_laws.jpg [19. 4. 2016].

<https://nationalfonds.org/anton-mueller.html> [18. 4. 2016].

https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/holocaust_remembrance_days_in_ihra_member_countries_as_of_january_2014_final.pdf [23. 4. 2016].

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/cclist.html> [15. 4. 2016].

https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0010_0_09760.html [15. 4. 2016].

<https://www.ushmm.org/learn/students/learning-materials-and-resources/sinti-and-roma-victims-of-the-nazi-era/introduction> [15. 4. 2016].

<https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005144> [15. 4. 2016].

<https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005680> [15. 4. 2016].

<https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007057> [15. 4. 2016].

<https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007064> [15. 4. 2016].

KAMNITE SOLZE

Spominjanje in učenje o holokavstu in genocidu nad Romi

Besedilo: Marjetka Berlič, Liljana Matjašič, Marjetka Bedrač

Strokovni sodelavec: Boris Hajdinjak

Prevod: Valerija Trojar

Jezikovni pregled: Darja Gabrovšek Homšak

Jezikovni pregled angleških besedil: Chris Wherry

Oblikovanje publikacije in CD-ja: Kristijan Robič, Zavod za kulturo Naključje 7

Oblikovanje razstavnih panojev: Anja Premk

Fotografije: Aleš Topolinjak, Barbara Štumberger, Branimir Ritonja, Gero Angleitner, Marjetka Bedrač, Marjetka Berlič, Tomaž Lazar, Tomaž Skale

Slikovno gradivo: Arhiv Republike Slovenije; Barbara Rosner; CJKD Sinagoga Maribor; Digitalna knjižnica Slovenije (dLib); Društvo Roma-Service, Mri Historija – Življenjske zgodbe gradiščanskih Romov; František Bányai, www.judaica.cz; Gorenjski muzej, Kranj; Gradiščanski deželni arhiv, Eisenstadt; Igor Vodnik; JewishEncyclopedia.com; Judovski muzej Oświęcim; Judovski muzej Praga; Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto; Mirjana Gašpar, Beata Lazar, Židje v Lendavi, 1997; Madžarski judovski muzej in arhiv, Budimpešta; Medžimurski muzej Čakovec; Mestni muzej Koprivnica; Mojca Horvat; Muzej Auschwitz-Birkenau; Muzej narodne osvoboditve Maribor; Muzej sinagoga Gorica, Društvo prijateljev Izraela – Gorica; Narodna in univerzitetna knjižnica; Narodni muzej Slovenije; Nenad Fogel; Pokrajinski arhiv Maribor; Pomurski muzej Murska Sobota; Raziskovalno društvo Gradiščanske, Eisenstadt; Ružica Žager; Slovaški narodni muzej – Muzej judovske kulture Bratislava; Spominski muzej holokavsta Združenih držav Amerike; Wikimedia.org; Wikipedia.org; Yad Vashem, Jeruzalem; Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto

Naslovnica: Spominski kompleks in muzej Auschwitz-Birkenau, foto Aleš Topolinjak

Zvočni posnetek: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, z dovoljenjem Erike Fürst

Video: Radiotelevizija Slovenije, z dovoljenjem Miriam Steiner Aviezer

Tisk: Design Studio

Naklada: 150 izvodov

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKO KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

Brezplačni izvod

© 2016, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

Dokumentarna razstava *Kamnite solze*, spremna publikacija in CD so bili pripravljene v sklopu istoimenskega projekta, ki sta ga v letih 2014–2016 podprli Mednarodna zveza za spomin na holokavst (IHRA; projekt 2014–419) in Mestna občina Maribor.

Nosilec projekta: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

Partnerji projekta: Frekvenca, socialno-kulturno združenje nemirnih in aktivnih, Društvo Terne Roma – Mladi Romi, Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, Kulturno društvo člen 7 za avstrijsko Štajersko – Pavlova hiša, Inštitut za judovsko zgodovino Avstrije

Vodja projekta: Marjetka Bedrač

| Institut für jüdische
Geschichte Österreichs |

Pri pripravi razstave in izvedbi projekta so nam prijazno priskočili na pomoč Andrej Tumpej, Artur Szyndler, David G. Hirsch, Emmerich Gärtner-Horvath, Evelyn Fertl, František Bányai, Gert Tschögl, Igor Vodnik, Irena Mavrič-Žižek, Jože Dežman, Maciek Zabierowski, Marjeta Bregar, Michal Vaněk, Miroslava Grašič, Mojca Horvat, Nenad Fogel, Nuša Lešnik, Renato Podbersič, Simona Tripkovič, Vera Dancz in

Vsem se iskreno zahvaljujemo.

Posebej pa se zahvaljujemo tudi gospe Eriki Fürst in gospe Miriam Steiner Aviezer, da sta dovolili uporabo njunih pripovedi o izkušnji holokavsta.

Pogledi in mnenja, izraženi v tej publikaciji ter na razstavi in na CD-ju, in kontekst, v katerem je uporabljeno slikovno gradivo, ne predstavljajo nujno stališč in politike Spominskega muzeja holokavsta Združenih držav Amerike (orig. United States Holocaust Memorial Museum) niti jih ta ni odobril ali podprl.